

RIMSKE NADGROBNE ARE U PULI I U ISTRI

UDK 930.26 (497.13) "652"

Izvorni znanstveni članak

Antička arheologija

Original scientific paper

Roman archaeology

Primljeno: 1996.01.25.

Received:

Alka Starac
HR-52000 Pula, Hrvatska
Arheološki muzej Istre
M. Balote 3

Razmatraju se rimske nadgrobne are u Puli i općenito u Istri s obzirom na vrste, dekorativne elemente, simboliku figuralnih prikaza i kulturne utjecaje pod kojima su nastale. Podijeljene su u tri osnovna tipa, a za svaki tip date su temeljne kronološke odrednice. U zaključku su istaknute osobitosti istarskih nadgrobničkih ara, ali i njihova povezanost sa susjednim i udaljenim kulturnim regijama.

Nadgrobne are (oltari) pripadaju među najčešće i najkarakterističnije rimske nadgrobne spomenike s područja Istre. Pod nazivom "ara" podrazumijeva se spomenik u obliku žrtvenika, odnosno oltara, sukladno s latinskim značenjem riječi. U rimskom svijetu oblik are susrećemo u izvedbi triju vrsta epigrafičkih spomenika: nadgrobničkih, počasnih i votivnih. Ovi posljednji svakako su najbliži originalnoj funkciji are - žrtvenog stola. U sferi počasnih spomenika oblik are davan je redovito podnožjima - postamentima kipova - ne samo zbog određenog stupnja svetosti tog kipa, već i zbog praktičnih, statičkih razloga: pravokutan oblik are s proširenim podnožjem i zaglavljem idealan je nosač.

Nadgrobni spomenici u obliku are odlikuju se istim osnovnim karakteristikama - pravokutno tijelo, prošireno podnožje i prošireno zaglavlje, no često se u ovu shemu uklapaju i dodatni elementi preuzeti iz arhitekture. Oblici i kompozicija pojedinih elemenata ovisili su o lokalnom vladajućem ukusu: za pojedina područja karakteristični su određeni oblici ara. U svojim osnovnim značajkama, nadgrobne are iz Istre nadovezuju se na akvilejsku školu i ukus ovog najrazvijenijeg centra u *Regio X*, a jednim dijelom izravno na stil prihvaćen u najstrožem središtu države, u Rimu, što podsjeća na činjenicu da je kolonija *Iulia Pola* osnovana od visokih dostojanstvenika iz Cezarovog kruga, otposlanih iz samog Rima.¹

Prema obliku, nadgrobne are iz Istre dijele se u nekoliko osnovnih skupina, pri čemu je detaljniju razradu teže provesti uslijed fragmentiranosti sačuvanih spomenika i okolnosti da najčešće ostaje očuvan masivni, središnji dio are, odnosno are manjih dimenzija koje su izvedene u monolitnom obliku:

1. monumentalna ara pravokutnog ili kockastog tijela, s pulvinarom (italski tip)
2. višedijelna ara s obrubljenom frontalnom i obrubljenim bočnim stranama, s povišenim podnožjem i piramidalnim ili stožastim pokrovom (akvilejski tip) i ara piramidalnog tijela
3. obična ara
 - s obrubljenom frontalnom stranom
 - bez obruba na frontalnoj strani.

Pri pokušaju utvrđivanja mogućeg vremena nastanka određenog spomenika, susrećemo se s nemalim poteškoćama: stratigrafskih podataka nema kao ni zatvorenih cjelina u kojima bi spomenici bili datirani drugim predmetom, recimo novcem. Usporedba s drugim spomenicima srodnih likovnih osobina obično ne daje rezultate, jer je i njih, zbog istih razloga, teško točno vremenski smjestiti. Preostaju ipak neke mogućnosti, koje djelomično mogu pomoći okvirnom datiranju spomenika. To je, za početak, sam oblik spomenika i njegova veličina. U akvilejskom kulturnom

¹ Degrassi 1962, 1, 917, datira osnutak kolonije nakon bitke kod Filipa g. 42. pr. Kr. Frascetti 1983, 99, argumentirano pomiče datum u g. 46-45. pr. Kr.

krugu, kojemu pripada i Istra, zapažene su određene pravilnosti, potvrđene i u izvedbi nadgrobničkih spomenika. Dekorativni elementi, kompozicija i arhitektonska struktura are, kao i likovne značajke ornamentike, također su važni za dataciju. Pri tome, komparacija se pronalazi u suvremenim arhitektonskim spomenicima, hramovima, slavolucima, čije je vrijeme nastanka uglavnom poznato iz drugih izvora. Odlučujuću ulogu u vremenskom određanju može imati tekst - ali ponajmanje zbog paleografske karakteristike slova i interpunkcija, iako i tu ima određenih univerzalnih pravilnosti. Upotreba formule DM (*Dīs Manibus*) također je jedan od pokazatelja. Formula DM pojavljuje se relativno kasno u provincijama, iako početak njene upotrebe datira u doba Augusta: na području Istre karakteristična je za čitavo 1. st.² S onomastičkog aspekta, o vremenu nastanka spomenika može govoriti stupanj razvoja onomastičke formule imenovanih osoba, te eventualna upotreba carskih gentilnih imena. Pouzdan, iako ne uvijek sasvim uzak vremenski okvir nastanka spomenika dobijamo ako je na njemu ispisan naziv neke vojne jedinice, legije, kohorte, ili neke historijski poznate ličnosti, te s takvim spomenikom možemo usporediti ostale sličnih karakteristika. Kombinacijom svih ovih metoda, dobijamo okvire za dataciju spomenika.

MONUMENTALNE ARE

Monumentalni grobni oltari, odnosno are većih dimenzija, karakteristični su za italski ukus iz Augustovog i julijevsko-klaudijevskog razdoblja: reprezentativne primjerke nalazimo u Rimu i u ulici grobova u Pompejima (Guhl, Koner 1989, 385, fig. 412; Toinbee 1971, 253-267). Smještene su posred ograđenog prostora (*locus sepulturae*), čija je ograda flankirana na uglovima. Nalaze se na višestruko stepenasto povišenom podnožju, tijelo are kockastog je oblika, natkriveno neupadljivim arhitravom i završeno volutnom formom čije su bočne strane oblikovane kao jastuk (*pulvinar*; T. II, 4-6). Na frontalnoj i na bočnim stranama tijela nalaze se obrubljena natpisna polja. U Puli susrećemo isti tip nadgrobne are, neukrašenog pravokutnog tijela i natkrivene pulvinarom, ali zasada je nominalno prepoznatljiv samo u jednom slučaju - u ari Seksta Palpelija.³

Palpelijeva ara iz Pule umnogome je zanimljiv spomenik, kako zbog svojih, za Istru donekle

neobičajenih likovnih osobina i zbog monumentalnih dimenzija, tako i zbog osobe kojoj je pripadala. Palpeliji su istaknuta obitelji, afirmirana u koloniji Poli, ali isto tako i u najvišim krugovima u Rimu.⁴ Aru možemo datirati u doba kraja Republike, za Cezara ili Augusta. Od nje je sačuvan ulomak lijevog gornjeg središnjeg dijela frontalne strane (T. IX, 1), te dijelovi pulvinara (T. II, 5). Slova su velika, duboko i široko klesana, donekle nepravilna i bez artikulacije debljine linija. "C" ne dostiže vertikalnu polukruga, "P" je otvorenog polukruga. Već po ovim paleografskim osobinama, spomenik se može datirati u 2. pol. 1. st. pr. Kr. U prilog takvoj dataciji govori i izostanak markacije natpisnog polja. Na sačuvanom fragmentu nisu vidljivi niti bilo kakvi drugi dekorativni elementi, osim horizontalne, izbočene grede iznad natpisa, koja valjda insinuirala arhitrav. Noviji nalaz drugog spomenika s imenom duumvira Palpelija Mancije treba promotriti usporedo s prvim ulomkom (T. IX, 2).⁵ Postavlja se pitanje: da li novopronađeni natpis s imenom Seksta Palpelija Mancije, duumvira, pripada istom spomeniku kao i goreopisani, tj. da li ovaj drugi natpis potječe s bočne strane istog spomenika? Iako su stilske karakteristike odgovarajuće (lapidarnost i primitivna izvedba slova, neukrašenost i nemarkirano natpisno polje), slova jednog natpisa nisu rađena istom rukom kao i slova na onom drugom. Slovo "A" na jednom natpisu dosljedno ima horizontalnu sponu u doljnjem sektoru, a na drugom natpisu isto tako dosljedno u gornjem. Dalje, slova su na jednom natpisu većih dimenzija a redovi drugačije komponirani nego na onom drugom. Da li je *Sex. Palpellius Mancija* - osoba imenovana na oba natpisa - zaista ista osoba na jednom i na drugom natpisu? Ili se radi o istoimenom ocu i sinu, koji nose isti, nasljedni *cognomen*? Na drugom natpisu, koji je doduše oštećen sekundarnom upotrebom (prepiljen je da bi u kasnoj antici poslužio kao pokrovna ploča kanalizacije), nisu vidljivi tragovi naznačenog arhitrava kao na onom prvom. Margine natpisnog polja, osobito gornja margina, izričito se razlikuju na ova dva natpisa, te je, sve u svemu, isključeno da bi mogli pripadati jednom istom spomeniku, osobito tako jednostavnom i strogom obliku kasnorepublikanske are italske tradicije; preostaje mogućnost da novonađeni natpis Palpelija duumvira pripada ograđenom dijelu grobne parcele Seksta Palpelija i njegove obitelji, na kojemu je ispisano ponovljeno ime vlasnika, slično kao na

² Hatt 1952, 18, navodi da se ta kratica pojavljuje u Galiji od flavijevskog doba, ali da postaje češća tek od 2. st. Isto vrijedi i za provinciju Ilirik. Za Italiju, slično navodi Degrassi 1962, 2, 659: formula DM u skraćenom se obliku ne javlja prije polovice I st.

³ Gnirs 1908, 180-181, donosi prvu objavu nalaza ulomka are i pulvinara koji su pronađeni kod Herkulovih vrata u Puli. It X/1 343: *Sex(tus) Palpel[—] / Manc[—] / Gavia C(ai) f(ilia) [—]*. Fischer 1987, 19-23, T. 11, rekonstruirala Palpelijevu aru u dimenzijama: širina 4 m, visina 3 m.

⁴ PIR III, P, 48-53. Tassaux 1983-84, 209-210; Starac 1992, 85. Palpelije Mancija mogao bi biti, promotrivši podatke o ostalim poznatim članovima obitelji, otac Palpelija Histra, konzula sufekta iz g. 43. pos. Kr.

⁵ Šašel, Marušić 1984, n. 19, T. 3, 18, objava natpisa: *Sex(tus) Palpellius Sex(ti) f(ilius) Vel(ina) / Mancija II vir.* (da li je riječ o istoj osobi?). Zaccaria 1989. Na Palpelijevoj ari, možda jedino zbog nedostatka većeg broja istoimenih osoba, ne zamjećujemo lakunu na mjestu gentilicija drugoimenovanih, koja je karakteristična za akvilejske i inače sjevernoitalske kasnorepublikanske natpise.

spomeniku obitelji *Curii* u Akvileji. I drugi je natpis morao pripadati ari, nešto manjih dimenzija, ali sličnih oblikovnih osobina. I sama je stijenka tanja nego kod prvog spomenika.

Sljedeći spomenik koji se može svrstati u istu skupinu, jest spomenik nepoznatog duumvira (poput Palpelija Mancije!) pronađen u Valbandonu (Starac 1990-91, 35, fig. 2-3). Sačuvan je gornji dio spomenika s početnim dijelom teksta i sa arhitravom, koji je pokriven dvostrukom spiralnom pletenicom i nadvišen frizom gustih i bogatih akantovih vitica i cvjetova, u kojemu su ukomponirani prikazi ptice u gnijezdu, labuda i guštera (T. IX, 4). Izvedba slova i likovno obilježje friza dopuštaju dataciju od početka do treće četvrtine I st. Motiv spiralno uvijenih akantovih vitica s cvjetovima, sa snažnim chiaro-scuro efektom, već je viđen u gotovo jednakoj izvedbi na frizu Augustovog hrama u Puli, koji je nastao u godinama 2 pr. Kr. -14. pos. Kr.⁶ Razlikuje se, međutim, od friza Augustovog hrama po nizu ukomponiranih životinjskih likova, prikazanih u živom pokretu. Životinjski likovi ukomponirani u vegetabilne frizove pojavljuju se na većem broju nadgrobni ara iz Istre, i to na arama koje možemo pripisati razdoblju od Klaudija do početka 2. st. Po kvaliteti i umjetničkoj vrijednosti, a također i po koncepciji umjetanja različitih životinjskih vrsta u međuprostore akantovih vitica, valbandonskom je spomeniku najbliži fragmentirani spomenik iz Nezakcija, rekonstruiran u aru monumentalnih dimenzija s obrubom od akantovih spiralnih vitica u koje su ukomponirani likovi veprova, jelenova, konja, ptica i drugih životinja.⁷

Obje are pripadaju istom stilskom krugu i razdoblju, i mogu se datirati u sredinu 1. st, od Klaudija do Vespazijana. Unatoč sličnostima sa frizom Augustovog hrama, element ukomponiranih životinja pokazuje određen odmak u ukusu, te i to potvrđuje nešto kasniji nastanak.

Iz Val Sudige kod Galizane potječe ploča s bočne strane nadgrobne are s portretima muža i žene, te profilirano podnožje (Gnirs 1911, 41, fig. 43). Svaki je lik prikazan u poprsju, unutar rotonde oivičene oštećenom kimom (T. VIII, 1). Žena ima frizuru modernu sredinom I st, tako da okvirno u isto vrijeme

možemo datirati i ovaj nadgrobni spomenik - u doba Klaudija ili Nerona.⁸ Između i pored rotondi s portretima nalaze se reljefni prikazi balzamarija obješenog o nit i košarice ispunjene balzamarijima, također obješene o nit, koji predstavljaju funerarni običaj prilaganja i prosipanja mirisa na lomaču. S desne bočne strane ploče vidljiv je motiv lepršave trake.

Spomenik Popilija (Ilt X/1 576) nasljedovao je italsku tradiciju (Pompeji) velikih ara s prostranim praznim površinama i omanjim natpisnim poljem (T. IX, 3). Uglove učvršćuju pilastri s korintskim kapitelima, koji nose dorski friz s triglifima i metopama. U sačuvanim metopama prikazani su: bukranij, par knemida, oklop, sve uobičajeni motivi u frizovima dorskog reda nastalim u rimsko vrijeme.⁹ Ulomak frontalne strane spomenika pronađen je uz trasu antičke ceste, na 3,5 km udaljenosti od gradskih zidina, prema istoku.¹⁰ Već zbog tolike udaljenosti mjesta nalaza treba pretpostaviti kasniju dataciju, možda u doba Flavijevaca, kad se gradska nekropola protegla u daljinu, iako se može raditi i o ukupu u sklopu vangradskog poljoprivrednog imanja. Daljnji elementi koji podržavaju takvu dataciju jesu pravilna i vješto izvedena slova, te plitak i stiliziran reljef arhitektonske dorske dekoracije. Dorski je friz bio veoma omiljen na rimskim objektima potkraj Republike (na sarkofagu Scipiona Barbata, u Akvileji), ali na nadgrobni spomenicima zadržava se i tokom čitavog I st. n. e. Pri tome se opaža ipak određena degeneracija i shematizacija u izvedbi. Centralno natpisno polje uokvireno je profiliranim obrubom, a s lijeve i desne vanjske strane okvira izvedena su po dva nasuprotno orijentirana delfina, koji linijom svojih tijela tvore motiv voluta. Na sličan način uokvireno, umanjeno natpisno polje na većoj frontalnoj površini, bočno ojačano volutama (umjesto delfinima) nalazi se na jednom drugom spomeniku iz Pule (Ilt X/1, 157, I st.). Isto rješenje natpisnog polja ponavlja se i na kasnijim pulskim sarkofazima iz II st. (Ilt X/1, 182).

Ulomak frontalne strane are Pompulijena (Ilt X/1 359) s oštećenim reljefnim prikazom kiliksa (kao funerarnog simbola posmrtno gozbe, ne kao prikaza pokojnikovog zanimanja) podijeljen je plitkom horizontalnom stepenicom kroz natpisno polje u dva

⁶ Degrassi 1954, 57, nastanak Augustovog hrama datira između g. 2 pr. Kr. - 14. pos. Kr. prema tituli "pater patriae" na arhitravu frontona hrama. Kahrstedt 1940, 186, netočno smatra da su živom Augustu hramovi podizani jedino u provincijama, a ne u Italiji. Isti se motiv kao na Augustovom hramu u Puli (spiralne akantove vitice u frizu) javlja na objektima iz Cezarovog i Augustovog vremena - hram Augusta i Rome u Ostiji, hram Venere Roditeljice na Cezarovom forumu u Rimu, hram na Forumu u Zadru, trabeacija ugrađena u zvonik katedrale u Trstu. Lugnani 1987, 17.

⁷ Pusch 1914, 50, fig. 20. Dimenzije are: visina 5-5,6 m, širina 3,2 m, natpisno polje 1,8x1 m. Značajno je da spomenik pripada izvjesnom dekurionu, dakle pripadniku najvišeg staleža. U postamentu are nalazi se motiv dvotračne spiralne pletenice, kao i na spomeniku valbandonskog duumvira.

⁸ Cambi 1991, 67-69, kat. br. 42, 44; Virgili 1989, 39, fig. 24; Traina 1979, 294, fig. 9; na oktogonanim pilastrima iz flavijevskog razdoblja nalaze se portreti u istim takvim rotondama s lisnatim obrubom. Pflug 1989, 17.

⁹ Lugnani 1987, 27, nekoliko fragmenata dorskih frizova s prikazima oružja iz Pule datira prema obliku šljemova, u širem rasponu od početka pa do kraja I st. Dorski je friz s metopalnim prikazima rozeta, bukrania, patera ili oružja, u rimskoj umjetnosti prisutan od helenističkog vremena (sarkofag Scipiona Barbata), a u carsko vrijeme opstaje još tokom čitavog I st. Bertacchi 1989; Cavalieri Manasse 1973.

¹⁰ Degrassi 1931, 382. S obzirom na udaljenost mjesta nalaza od gradskih zidina, Degrassi pretpostavlja da spomenik datira u 2. pol. 1. st.

dijela (T. X, 3). Stječe se dojam kao da se radi o vizualnoj asocijaciji na dvodjelne spomenike (Akvileja), nastale po uzoru na također dvodjelnu vertikalnu kompoziciju Are Pacis. Po jednostavnoj i čvrstoj izvedbi slova, te po arhitektonskoj kompoziciji, ara pripada 1. pol. I st., odnosno vremenu Julijejsko-klaudijejske dinastije.

Ploča s reljefnim prikazom bukranija i festona (T. X, 1) pripada istom periodu kao i ara iz Val Sudige, i istoj vrsti nadgrobnje are većih razmjera s frontalnim epigrafičkim zapisom i bočnim figuralnim dekoracijama. Radi se o bočnoj strani are. Figuralni prikaz bukranija i festona, prikladan za nadgrobnji spomenik zbog stvarne upotrebe cvjetnih i biljnih vijenaca pri sahranama i godišnjicama smrti, kada su njima kićeni grobovi, karakterističan je za augustejski ukus; prototip se nalazi na Ari Pacis. Zanimljivo je da se bukranija kao nosači festona javljaju razmjerno rijetko u susjednoj sjevernoj Italiji i Venetu; znatno su češće kombinirani festoni s ljudskim maskama (Gibelli de Paolis 1973, 313). Ovdje se pulska (i istarska) kamenoklesarska produkcija nadovezuje izravno na rimski, srednjotalski ukus. Bukranija i feston uokvireni su pilastrima i plitkom, profiliranom arkadom, analognom arkadama s mauzoleja Candia u Akvileji (iste plitke arkade naslikane su na freskama Livijine kuće na Palatinu, nastalim oko g. 25. pr. Kr., u kasnom II stilu). Nagomilavanje dekorativnih elemenata (kantarosi s biljkama pored pilastra, lelujave ukrasne vrpce upletene oko rogova bukranija) govore u prilog dataciji are nakon Augustovog vremena, u 1. pol. 1. st. Analogno poznatim postojećim spomenicima iz Pompeja i Akvileje, ove su are bile oblika položenog paralelopipeda, s profiliranim jednostavnim postamentom, natkrivene arhitravom i jastucima čiji frontalni dijelovi tvore volute (*pulvinar*). Moguće je da je neka nosila ponad arhitrava stiliziran hram sa stupovima i stožastim pokrovom, tvoreći tako svojevrsan mauzolej.

Ulomak grede s reljefom dvostrukog meandra (T. X, 2) podsjeća na akvilejski mauzolej Candia i aru geometra, koji su nastali u Augustovo vrijeme po direktnom uzoru na Aru Pacis, koja ima isto rješenje vertikalne zonalne podjele na donji i gornji segment pomoću friza dvostrukog meandra. U augustejsku umjetnost ovaj je motiv stigao posredstvom helenističkih uzora, među kojima je možda najpoznatiji Aleksandrov sarkofag. Na rimskim nadgrobnim arama, dvostruki meandar uokviruje natpisno polje: u Akvileji, nasljeduje ulogu zonalnog graničnika, kao na Ari Pacis. Iz Akvileje, ovo je rješenje stiglo u Pulu¹¹.

ARE S PIRAMIDALNIM POKROVOM

O piramidalnim je pokrovima iznesena opsežna literatura (Aurigemma 1957; Candida 1978, 55-68; Piussi 1977, 511-561; Quaglino Palmucci 1977). Karakteristični su za Akvileju, gdje su prisutni, prema novim istraživanjima, od doba Klaudija do prestanka proizvodnje ovih tipova nadgrobnih spomenika, u kasnoj antici (Reusser 1985, 117-144, predstavlja ovakvu dataciju). Ovakav pokrov dobiva svoju dodatnu funkciju kada se u Akvileji pojavljuje ara *ossuaria*, otprije poznata u Rimu; piramida se u Akvileji javlja i kao pokrov ara i kao pokrov urni. U nekropoli u Altinu, jedan je takav derivat piramidalnog pokrova are datiran u 1. pol. 1. st. pos. Kr. Pokriven je listićima češera, a na kapitelu se nalazi akroterij izveden od dvaju isprepletenih delfina (Tirelli 1986, 796). U Akvileji je najčešća varijanta piramidalnog pokrova četverostrana piramida, koja pokriva 1/2 ukupne visine, i koja je ukrašena delfinima, kantarosima i vegetabilnim motivima. Slijede kapitel i akroterij. Izvan Akvileje, u Venetu ova vrsta pokrova nije odviše raširena; poznati su još u Konkordiji i Oderzu (Zovatto 1971, n. 90, p. 26; De Min 1976, 115). Nekoliko ara iz Pule i unutrašnje Istre sa više-manje sačuvanim piramidalnim, odnosno stožastim pokrovom, pokazuje odstupanje od akvilejskog prototipa u tome što im pokrov zauzima čak manje od jedne trećine ukupne visine (T. VIII, 2-4).

Akvilejski nadgrobnji spomenici u obliku are natkrivene stošcem ili piramidom, tako prihvaćeni u Puli, imaju svoje porijeklo u maloazijskim helenističkim mauzolejima; iz Male Azije i dijela Sirije, nadgrobnji spomenici ovih karakteristika (obično pravi mauzolej) raširili su se u sjevernu Afriku i u Jadranski bazen, doživjevši najveći procvat upravo na njegovom završetku, u Akvileji.¹² U Akvileji se zašiljeni pokrovi mauzoleja "sele" na drugu vrstu nadgrobnog spomenika, na are i na urne.

Zaglavlje ara obično je rješavano u obliku arhitrava, i obično se nad njim nastavljao dodatni element, stožastog ili piramidalnog oblika, ponekad podložen jastukom pravokutnog oblika koji je izrađivan od zasebnog kamenog bloka te je na rijetko kojoj ari sačuvan (T. I, 1, 8; T. II, 7). Piramidalni završeci po svoj su prilici odlučno utjecali na nastanak pulskih specifičnih ara piramidalnog tijela.

Akvilejska škola izvršila je snažan utjecaj na okolne, pa i one udaljenije gradove. Odjeci ovog utjecaja susreću se i na nadgrobnim spomenicima Ilirika, naročito Liburnije i Dalmacije (Verzar Bass 1985, 194; Suić 1952, 59-95; Gorenc 1971.). Redovito ovi pokrovi

¹¹ Motiv višestrukog meandra, ponavljajući na nadgrobnim spomenicima u Rimu i u Akvileji, čest je u helenističkoj umjetnosti (tzv. Aleksandrov sarkofag), ali na italskom je tlu prisutan i ranije (freska iz Ratnikovog groba, *Paestum*, IV st. pr. Kr.).

¹² Literatura o helenističkim mauzolejima i njihovom utjecaju na akvilejsku funerarnu kamenoklesarsku proizvodnju: Quaglino Palmucci 1977, fig. 4; Piussi 1977, fig. 11-12; Candida 1978, 64; Brusin, Degrassi 1956. U Puli su također podizani nadgrobnji spomenici većih dimenzija - mauzoleji - konstruirani po uzoru na helenističke mauzoleje: Fischer 1987, 9, T. 5; p. 30, T. 15; p. 68, donosi rekonstrukcije tri spomenika iz Augustovog i Tiberijevo doba (dva anepigrafička, i III X/1 591).

imaju površinu pokrivenu ljuskama, poput češera, a završavaju korintskim kapitelom (čini se da ovaj "izum" treba zahvaliti akvilejskoj školi) koji nosi češer na vrhu. Ako akvilejski majstori i nisu sami došli na ideju da završe spomenik korintskim kapitelom koji nosi češer, onda su svakako najzaslužniji za propagiranje ovog modela. U Puli susrećemo spomenike rađene po istom modelu (T. I, 5; T. II, 1-2; T. III, 1-7).¹³ Isti se tip spomenika pojavljuje i u Noriku i u Panoniji (Dautova Ruševljan 1983.).

Zanimljiv je spomenik Patalika iz unutrašnjosti sjeverne Istre (T. VIII, 4, Ilt X/3 113), koji ima pokrov u vidu češera s krupnim listićima i koji je oblikovan u piramidu: ovdje je vidljiv akvilejski utjecaj, ali i odmak, te na izvjestan način prijelaz između prihvaćene gradske umjetnosti i lokalnog ukusa, koji se snažno odražava na liburnskim cipusima. Patalikov je spomenik "prelazna karika" između akvilejskih ara s piramidalnim završetkom i liburnskih cipusa (Suić 1952, 59-95).

Drugi su načini oblikovanja piramidalnog završetka, koji povezuju Akvileju i Pulu, ukrašavanje piramide florealnim ili vegetabilnim prepletom koji proizlazi iz kantarosa (T. III, 3, 7), parom delfina, likom hipokampa (T. III, 5) ili sličnim reljefnim ukrasom. Najčešće su, ipak, piramidalni pokrovi ukrašeni plitkim reljefom ljusaka češera (T. III, 1-2, 4, 6). Vrh može biti završen češerom (T. II, 1-2), ali podjednako često i jednostavnom kuglom (T. III, 3).¹⁴ Češer je poznati funerarni simbol, povezan s misterijima kultova Dioniza i Kibebe, u kojima simbolizira životnu snagu, plodnost i obnavljanje života; motiv češerovih ljuski apliciran je veoma često na gornjim, pokrovnim dijelovima nadgrobnih spomenika u Istri (kao i u Dalmaciji i sjevernoj Italiji), ne samo na stožastim i piramidalnim pokrovnim konstrukcijama, već i na pulvinarima, u čemu se očituje srednjeitalski, rimski ukus.

Iz are s piramidalnim pokrovom razvila se ara piramidalnog tijela koja traje u upotrebi tokom I st. a osobito u flavijevsko vrijeme (Tassaux 1992, 140). Ova se vrsta nadgrobno spomenika razvila, izgleda, upravo u Puli za koju je karakteristična. S obzirom na karakter i jednostavnost spomenika koji se više približava steli nego li ari, točnije bi bilo koristiti naziv "piramidalni cipus". Zanimljivo je da su ove spomenike daleko najčešće naručivali robovi i oslobođenici nižeg statusa.

ELEMENTI ARHITEKTONSKE I FIGURALNE DEKORACIJE

U kompoziciji nadgrobni ara neizostavno su prisutni određeni arhitektonski elementi - postament, arhitrav, a ponekad i neki drugi elementi, ne toliko konstruktivne, koliko dekorativne uloge. Možda najčešće korišten takav dekorativni element jest kima, pretežno lezbijska kima C, a rjeđe lezbijska kima B; korištena je i jonska kima.¹⁵ Na raskošnijim arama nalaze se i frizovi akantovih listića te nizovi zubića (T. I, 2; Ilt X/1 268), preuzeti iz helenističkog nasljeđa.¹⁶ Vegetabilni frizovi od spiralno uvijenih akantovih vitica (T. II, 3) također su elementi arhitektonskog korintskog stila, koji je bio osobito moderan u vrijeme Cezara i Augusta, a nalazimo ih na Augustovom hramu u Puli, hramovima Trsta i Zadra, hramu Rome i Augusta u Ostiji. Nadalje, karakteristični su akroteriji, ponekad na helenistički način oblikovani pomoću nekoliko stiliziranih palminih listića (T. I, 3-4) (Cavaliere Manasse 1977, fig. 10-11), ponekad sasvim pojednostavljeni, tako da oblikom podsjećaju na drevni simbol konsekrativnih rogova (T. VIII, 2). Ovako pojednostavljeni akroteriji u sjevernoj Italiji, Noriku i Panoniji prikazivani su na stelama i votivnim arama, tek vrlo rijetko na nadgrobni; u Istri su, međutim, karakteristični upravo za nadgrobne are, i u tome prepoznajemo odraz srednjeitalskog, rimskog ukusa. Dekorativni frizovi dvostrukog meandra i "pasjeg skoka", preuzeti iz helenističke umjetnosti i često aplicirani na italskim freskama i mozaicima, također su prisutni na nadgrobni arama iz Istre, točnije iz Pule, koja je najsnažnije upila oficijelni rimski stil. Na većim spomenicima susrećemo dorski friz (T. IX, 3, Ilt X/1 313; Ilt X/1 576), koji je u Italiji omiljen od vremena kasne Republike, a u Istri se susreće tijekom gotovo čitavog 1. st. Metope dorskog friza ispunjene su kombiniranim raznorodnim motivima: patere i vrčevi, bukrania, oružje, rozete. Ovi su prikazi već lišeni prvobitne simbolike i isključivo su dekorativnog karaktera.

Stilske karakteristike izvedbe figuralnih motiva pokazuju veliku sličnost dekoracije akvilejskih i pulskih ara, naročito kod onih čije je tijelo izvedeno u obliku kocke, s vegetabilnim obrubom prednje i bočnih strana. Analogni se primjerci mogu naći u Dalmaciji (Salona, Jader).¹⁷ Ova se vrsta ara pojavljuje u doba Klaudija i cvate za dinastije Flavija. U Puli su sačuvani ulomci

¹³ Pulski spomenik Ilt X/1 203, koji nosi korintski kapitel s češerom. Datira potkraj I st. U Akvileji: Candida 1978, 55.

¹⁴ Gnirs 1915, p. 94, fig. 47, jednostavan glatki piramidalni pokrov s češerom na vrhu. Polukugla ili kugla na vrhu nadgrobno spomenika umjesto češera naročito je raširena u krajevima pod grčkim utjecajem. Rendić-Miočević 1989, 597-611.

¹⁵ Lopreato 1980, 63; Cavaliere Manasse 1978, p. 161, n. 13; Strong, Ward Perkins 1962, 22-23. Cavaliere Manasse 1978, 130; Lopreato 1980, 59.

¹⁶ Cavaliere Manasse 1978, 130, zgusnuti ali nepovezani zubići karakteristični su za julijevsko-klaudijevsku epohu.

¹⁷ Kockasta ara s vegetabilno obrubljenim stranama nastaje u Rimu, u doba Augusta: Altmann 1905, p. 123, n. 113. Proširena je u čitavoj Italiji, osobito u Akvileji (od vremena Klaudija), te, od flavijevskog razdoblja, u područjima pod akvilejskim utjecajem - u Dalmaciji, Noriku, sporadično u Panoniji; Verzar Bass 1985, 194; Dautova Ruševljan 1983, T. 10, 1.

vegetabilno ukrašenih podnožja ara, njihovih gornjih dijelova, te središnjih blokova. Karakteristika vegetabilnih frizova s ovog tipa ara jest da imaju često ukomponirane životinjske ili fantastične likove, te kantarose. Ponekad su prikazi vrlo živi, poput ptica koje zoblju grožđe, ptice u gnijezdu, guštera, labuda...¹⁸ Izrazito je zastupljen motiv dva grifona s kantarosom. U Akvileji su are djelomice fiksno datirane natpisima carskih oslobođenika i robova (Klaudija), a slične primjere imamo i u Puli. Tu je ulomak are obitelji carskih oslobođenika (T. VII, 5, IIt X/1 50), koja datira u vrijeme Flavijejske dinastije, i to potkraj, sudeći prema već osiromašenom, stisnutom i pomalo zanemarenom motivu florealne bordure. Florealnu borduru čine redovito spiralno savijeni listovi akanta s cvjetovima akanta ili lotosa. Ponekad čitavo stablo izlazi iz kantarosa. U gornjim uglovima mogu biti stilizirano naznačeni akroteriji. Plasticitet i kvaliteta izrade pojedinih reljefa (T. IX, 4, Valbandon) stilski potpuno odgovara frizu s Augustovog hrama, no teško bi se mogli upustiti u zaključak da su svi duboki vegetabilni reljefi po snažnom chiaro-scuru i baroknom efektu bliski frizu s Augustovog hrama nastali na samom početku 1. st. Sličan se ukus i podjednako kvalitetna izvedba odražavaju u izvedbi trabeacije spomenika koji datiraju u kraj 1., te 2. ili čak početak 3. st.¹⁹

Općenito uzevši, karakteristika plastične arhitektonske dekoracije u Istri - pa tako i plastične arhitektonske dekoracije primijenjene na nadgrobnim arama - izgleda da je sukladna karakteristikici plastike u Akvileji, Tergeste, Jaderi, susjednim obalnim kolonijama. Na ovom se obalnom potezu proteže isti ukus u snažnom chiaro-scuro efektu jasnog i naglašeno plastičnog oblikovanja, koji po svojim likovnim značajkama odudara od umjetnosti unutrašnjih krajeva, Trentina, Furlanije, Julijske krajine, Slovenije, gdje je reljef plići, blaži, mutniji i slabije naglašenih efekata trodimenzionalnosti i svjetla - sjene.

Značajna karakteristika ara s piramidalnim pokrovom jest bogato izvedena florealno-vegetabilna bordura uokolo natpisnog polja, te oko bočnih polja, česta na pulskim arama.²⁰ Isti ili slični vegetabilni motivi mogu se javljati na podnožju are, u ispuni bočnih polja, te na cipusima koji flankiraju *locus sepulturae*. U augustejskom Rimu pojavljuju se prototipovi ara koji

u narednim desetljećima u Akvileji doživljavaju veliku popularnost i procvat od vremena Klaudija, da bi suvereno dominirale među nadgrobnim spomenicima Akvileje u flavijejskom razdoblju; u Rimu susrećemo pravokutne are čije su plohe uokvirene jednostavnim profilacijom, akantovom bordurom ili dvostrukim meandrom, uglovi ojačani kaneliranim pilastrima ili tordiranim stupovima, a bočne strane ukrašene reljefnim prikazima vrča i patere ili maslinovih grančica - no ove su are redovito natkrivene pulvinarom, a ne piramidalnim pokrovom.

Are sa stožastim ili piramidalnim pokrovom i reljefno ukrašenim tijelom proširene su u svim krajevima pod akvilejskim kulturnim utjecajem, pa i šire: u Noriku, Panoniji, Istri, Dalmaciji, kamo stižu u vrijeme Flavijevaca. Vegetabilni frizovi od spiralno uvijenih akantovih vitica s umetnutim cvjetovima potekli su iz augustejske umjetnosti, prenesene iz maloazijskih grčkih radionica u Rim, raširivši se osobito u sjevernoj Italiji - u sjeveroistočnom dijelu Veneta, u Istri i Dalmaciji, gdje se u obalnim kolonijama susreću u stilski veoma bliskoj, snažnoj i čistoj, duboko plastičnoj izvedbi, u vremenskom okviru 1. st.²¹ Are iz Valbandona (T. IX, 4) i Nezakcija u akantovoj borduri imaju upletene motive realistično prikazanih različitih životinja u pokretu, otkrivajući mjesnu visoku kamenoklesarsku školu u Puli; možemo tvrditi da je ova bujnost faune i veoma dubok reljef, bez imalo praznog pozadinskog prostora, osobitost Pule - na čijem je području, bogatom kamenolomima, klesarska umjetnost dostigla izuzetno visok stupanj, opskrbljujući svojim proizvodima i veće centre, kao što je Akvileja. Na većem broju nadgrobnih i drugih spomenika u širem jadranskom okružju, prisutan je motiv ptice koja kluca grožđe ukomponirane u friz vitica vinove loze: na Sergijevom slavoluku s kraja 1. st. pr. Kr., na arama iz Valbandona i s pulskog Vidikovca.²² Spomenici na kojima se ovaj motiv pojavljuje, datiraju u šire razdoblje od kraja 1. st. pr. Kr. do početka 2. st. pos. Kr. Ponekad su u akantov friz ukomponirani likovi sučeljenih grifona oko kantarosa (IIt X/1 74). Grifon je iz mezopotamske umjetnosti, kroz grčku i helenističku umjetnost, stigao do Rima kao simbol boginje Nemeze, s jakim religijskim konotacijama, ukrašavajući rimske nadgrobne spomenike ali i hramove, freske i mozaike, od Augusta

¹⁸ Starac 1990-91; Pusch 1914, p. 50, fig. 20. Donosi rekonstrukciju nadgrobne are u Nezakciju, čiji je središnji dio oivičen akantovom bordurom u koju su upleteni veprovi, ptice, jeleni i konji. Spomenik je pripadao izvjesnom, bezimennom dekursionu. Čini se da ove kompozicije, prisutne već na spomenicima Augustove epohe (Ara Pacis, Sergijev slavoluk), kulminiraju sredinom stoljeća i traju za vladavine Flavija.

¹⁹ Friz iz Akvileje, II st. Cavalieri Manasse 1978, 74, 120, 141.

²⁰ Pulske are s vegetabilnom bordurom: IIt X/1 50, 74, 114, 174, 268, 290, 355. U sjevernoj Istri: IIt X/3 39, 124.

²¹ Lugnani 1987, 17, spiralni akantov reljef nalazi se na trabeaciji ugrađenoj u zvonik katedrale u Trstu iz I st. Isti se motiv nalazi i na trabeaciji portikata foruma i na hramu u Jaderi, Suić 1981, 212. Cavalieri Manasse 1978, p. 141, n. 112, Augustov hram u Puli; IB., p. 120, n. 94, Trieste; IB., p. 74, n. 41, Aquileia, kasno augustejsko-tiberijsko razdoblje.

²² Jurkić-Girardi 1978, 157-188; dva limitacijska cipusa grobne parcele s Vidikovca u Puli ukrašena su likovima Atisa i kompozicijama vinove loze koja izlazi iz kantarosa, s upletenim pticama. Prikazi ptica upletenih u vitice loze, obično kako zoblju grožđe, nalaze se na spomenicima (ne uvijek nadgrobnog karaktera) u širem vremenskom rasponu; od kraja I st. pr. Kr. (Sergijev slavoluk), kroz sredinu I stoljeća (Selicijeva ara iz Valbandona, cipusi s Vidikovca), do prve polovice II st. (ara princepsa Municipija Ridita, CIL III 27794).

do kasne antike (Bisi 1965). Pored grifona, čest su dekorativni motiv nadgrobni ara i delfini, simbol putovanja pokojnika prema Oceanu, kroz Herkulove stupove, u nepoznato Carstvo mrtvih (T. VII, 4, 6; T. IX, 3; T. X, 1) (Cumont 1942, 157).

Bočne strane ove vrste ara u Akvileji ukrašene su obično reljefnim prikazima pokojnika ili dedikanata (muža i žene), simbolima pokojnikovog zanimanja, vegetabilnim akantovim motivima, ili likovima posmrtnih Genija (*Genius funebris*), odnosno Atisa. Figuralni bočni prikazi preuzeti su, kao i temeljni oblik are, iz samog Rima, iz vremena potkraj Republike (Verzar Bass 1985, 194). Taj se način ukrašavanja proširio i u Norik, putem radionica osnovanih od akvilejskih majstora koji su radili za doseljene rimske građane. Vegetabilno ukrašene bočne strane, s prikazima kantarosa iz kojeg izlazi bogat struk vinove loze ili akantovog lišća, imaju u Istri brojne are (T. VII, 1-3; Ilt X/3 89, 191, Ilt X/1 347).

Bočni prikazi supružnika manje su prihvaćeni u Istri i Dalmaciji. U Istri, sličan je prikaz zabilježen jedino na ulomku are iz Val Sudige (T. VIII, 1); što se tiče Dalmacije i Panonije, tamo su ovi tipovi are ipak vrlo rijetki, i pretežno bočno imaju lik posmrtnog Genija (CIL III 27794).

Posmrtni Genij (ili Atis, u istoj funkciji), čest je bočni prikaz na arama Akvileje, Verone, čitavog sjevernog Jadrana, Norika i Dalmacije, osobito u Saloni i Jaderi (Verzar Bass 1985, 184; Marchini 1973.). U Istri se nalazi na nekoliko ara: na fragmentu Setidijeve are iz Valbandona, na cipusima s Vidikovca, na ari Vibije Maksime kao Triton (T. VII, 6), na arama Ilt X/3 39, 130, 169, te na sarkofazima, gdje je mnogo češći.²³ Za akvilejski je stil osebujan prikaz podnožja ili tla na kome Genij stoji, prihvaćen mjestimično u Dalmaciji (ara Pomponije Vere) i Panoniji (*Sirmium*), pa i Istri. Atributi koje Genij nosi u ruci obično su izvrnuta baklja (simbol ugašenog života), mak, *fasces* (Genij u ulozi pratioca na Onaj svijet), palma grana. Bočni prikazi kantarosa iz kojeg se penje struk akanta uobičajeni su na arama i ogradnim cipusima grobnog mjesta kako u Akvileji, Istri i Dalmaciji, tako i u Noriku i Panoniji, ali stilske izvedbe razlikuju se u ova dva kruga, razdvajajući mediteranski svijet od kontinentalnog.

U Istri razmjerno često are nose bočne prikaze vrča i patere, simbole libacije, povezane s kultom mrtvih (Ilt X/3 125, Ilt X/2 244, Ilt X/1 358). Ovaj je motiv potekao iz Rima, gdje are redovito imaju na lijevom boku vrč, a na desnom pateru. Izvan Rima,

ovaj se univerzalni motiv proširio na nadgrobni spomenicima u sjevernoj Italiji, Istri, Noriku, Panoniji i Dalmaciji, međutim sa oslabljenim poštivanjem regule vrč lijevo, patera desno, tako da u Istri nije obraćano mnogo pažnje na to na kojoj se strani spomenika nalazi vrč, a na kojoj patera.

Iznad kockastog bloka s natpisnim poljem, a ispod piramidalnog završetka, obično se nalazi još jedan element, ponekad samostalan, ponekad uklopljen u monolitni blok are; kod ara osuarija ovaj element imao je ulogu poklopca, ali veoma često nema upotrebnu, već samo dekorativnu namjenu. Karakterističan je za pulske are 2. i 3. st., i sastoji se od dva vodoravna pojasa: u gornjem se pojasu nalaze akroteriji i akantovi listići, a u donjem motivi flore i faune (T. I, 1-8; T. II, 7). U repertoar životinjskih likova ulaze fantastična bića, poput grifona, bukrania, delfina, ptica, zečeva, redovito antitetički postavljenih i ponekad s kantarosom u sredini.²⁴

U Puli se čuva gornji dio jedne are osuarije (*ara ossuaria*) ukrašen akantovim bogatim viticama, središnjim pupoljkom, akroterijima i s dva plastična lava nad akroterijima (T. II, 3). Drugdje u Istri nije zabilježen ovaj oblik pokrova nadgrobni spomenika: u stvari, lavovi na akroterijima (odnosno na pokrovu) prenijeti su u ovom slučaju na aru s jednog drugog tipa nadgrobni spomenika, a to je stela. "Preseljenje" lavljih likova sa stela na are dogodilo se u Akvileji tokom 1. st., upravo kao i brojne druge inovacije na nadgrobni arama, tako da ih susrećemo na arama s piramidalnim pokrovom (De Min 1976, 113-120). Uobičajeni su na rimskim stelama Emilije, Veneta, Norika i Panonije, naravno s određenim vremenskim odmakom: dok se u Akvileji pojavljuju u vrijeme Augusta (Brusin 1929, 242), u Noriku i Panoniji datiraju od početka 2. st. (Gorenc 1971, T. IV, T. XXVIII; Dautova Ruševljan 1983, T. 5-6, p. 41). Uglavnom je rasprostranjenost motiva lavova-akroterija ograničena upravo na ovo područje; u Rimu ih uopće nema. U rimsku umjetnost ovaj motiv prodire iz etruščanskog svijeta: stele iz Fiesole (6-5. st. pr. Kr.) ukrašene su nasuprotnim lavovima - akroterijima između kojih je smještena palma, odnosno središnji *anthemion*. Izvorno, lavli se likovi povezuju s kultovima Serapisa i Kibebe, i dolaze iz mezopotamskog i maloazijskog svijeta (Gavela 1956). Na rimskim nadgrobni spomenicima, pogotovo na dijelu pulske are gdje se između lavova nalazi običan vegetabilni motiv, a ne božanska glava ili cista, lavovi - akroteriji nemaju simboličko, već samo dekorativno značenje.²⁵

²³ O ari iz Valbandona Starac 1990-91, 35, fig. 2-4; o Atisu s Vidikovca Jurkić-Girardi 1978, 157-188; o ari Vibije Maksime Matijašić, Starac, Marion, Tassaux 1994, 263.

²⁴ Traina 1979, 307, fig. 10, na oktogonlnim pilastrima iz flavijevskog razdoblja nalaze se zečići antitetički postavljeni i veoma nalik onima s are Ilt X/1 174.

²⁵ Pokrov nadgrobne are s lavovima-akroterijima iz Pule objavio je Gnirs 1906, 203, fig. 69.

PRIKAZI ALATA I POMAGALA

Bočni prikazi alata, pomagala ili simbola pokojnikovog zanimanja veoma su česti na akvilejskim arama, ali i na prednjoj plohi stela u čitavoj središnjoj i sjevernoj Italiji. Prikazi vrča i patere ne pripadaju u ovu skupinu; njihov je karakter univerzalan, i simbolizira prinošenje žrtava ljevanica u čast pokojnicima. Repertoar alata i simbola zanimanja na pulskim arama otkriva ujedno i detalje o obrtima, te o raznim gospodarskim granama karakterističnim za Pulu. Samo su u dva slučaja na istom spomeniku sačuvani prikazi koji simboliziraju zanimanje i ujedno epigrafički spomen pokojnikovog zanimanja (Ilt X/1 169, 174). Prva ara (T. IV, 1, Ilt X/1 169), na kojoj je imenovan *Nothus, servus nummularius*, na lijevoj bočnoj strani ima prikaz četvrtaste vrećice za sitan novac s poklopcem (*crumena*), a na desnoj svitak (*volumen*) iz kojeg izviruje uzica s ceduljom, odnosno priručna, neslužbena bilježnica kojom se računovođa koristio (*calendarium*). I vrećica za novac, i svitak s bilješkama, pomagala su jednog roba-računovođe koji je svom patronu vodio financijske poslove.²⁶

Druga ara (T. IV, 2, Ilt X/1 174) pripada obrtniku metalske struke, koji je izrađivao različite predmete u metalu, uglavnom manjih dimenzija i finije izvedbe (*faber pectinarius*). Da naziv njegove struke nije naveden na spomeniku, teško bi bilo sa sigurnošću reći o kojem se zanimanju radi. Na lijevom boku are prikazana su kovačka kliješta sa izduženim vršcima,²⁷ dvostruki češalj - ne koštani češalj za kosu, već željezni češalj korišten u tekstilnoj industriji za češljanje vune i lana (*pecten*),²⁸ te mala sjekirica s dvostrukom oštricom, fini alat za obradu metala, drva ili kosti (*labris*). Na desnom se boku nalaze prikazi legionarskog bodeža (*pugio*) s okovanim koricama, remenom (*cingulum*) i ukrasnim privjescima, metalne pisaljke (*stilus*), vrha koplja s dvije kuke na nasadnom dijelu koje podsjećaju na uzicu (mada je isključena mogućnost da je prikazana sulica) (*hasta*), te još jednog predmeta, na kojemu se razabire metalni okov s lukovima u gornjem dijelu i alkicom za vješanje, najvjerojatnije fenjer (*laterna*). Izbor prikazanih predmeta očigledno ne predstavlja alat za rad (jedini su izuzetak kovačka kliješta), već proizvode ovog obrtnika-metalca, koji su u širokoj lepezi podmirivali narudžbe drugih zanatlija, ali i vojnika, svećenika, te služili u svakodnevnoj privatnoj upotrebi.

Ara s prikazima poljoprivrednog, ribarskog i drvodjeljskog alata (T. IV, 4, Ilt X/1 355) pripadala je bez sumnje čovjeku koji je privređivao za život ovim

djelatnostima. Na lijevom je boku are prikazana udica (*hamus*) i bradva (*ascia*), a na desnom čekić (*malleus*) i alat koji nema analognih prikaza na rimskim nadgrobnim spomenicima, a koji se sastoji od dvostrukog romboidnog držača učvršćenog u sredini vijkom, trapezoidnog dijela na jednoj strani i omče koja se može skinuti na drugoj strani. Najvjerojatnije, radi se o prikazu brusa: brusni je kamen, radi lakšeg rukovanja, učvršćen u držač s omčom za vješanje.

Bradva (*ascia*) prikazana je i na desnoj bočnoj strani are Lelije Onesime (T. IV, 3, Ilt X/1 310), dok je lijeva strana radirana i oštećena. Vjerojatno također označava poljoprivrednu djelatnost kojom se pokojnica bavila; poznata je simbolična predstava ascije kao znaka pravovaljanosti i konačnosti upotrebe grobnog mjesta i nadgrobnog spomenika, ali u tom slučaju, ascija je prikazana na prednjoj strani spomenika (redovito su to stele) kao jedina figuralna predstava, a ne na bočnoj strani are, uz ravnopravne prikaze ostalih alata i pomagala (Gabričević 1987, 217-234).

Kutomjer i pravokutno ravnalo (kutnik) prikazani su na ari Ilt X/3 106, koja je morala pripadati nekom arhitekti (T. V, 1).

Interesantan je ulomak većeg nadgrobnog spomenika iz Pule, prema čijim se dimenzijama može naslutiti da pripada monumentalnoj ari u obliku položenog paralelopipeda, s dijelom reljefnog prikaza *fasces* i mjernog instrumenta koji je sastavljen od dvije horizontalne letve s mjernim zupcima, nepomične donje i klizne gornje (T. V, 4). Poznati su slučajevi nadgrobnih spomenika gdje su kombinirani prikazi simbola različitih zvanja jednog istog čovjeka: tako se na steli Ebucija Fausta (Museo di Ivrea) nalaze prikazi biselija, fascija, ali i grome.²⁹ Biselija i fascija simboli su časti augustalskog sevira, koju je pokojnik dosegao; groma predstavlja njegov stručni poziv agrimensora, koji nije ni u kakvoj vezi s funkcijom sevira. U slučaju pulskog spomenika, fascija i mjerni instrument simboliziraju pokojnikove funkcije, od kojih je funkcija u gradskoj upravi predstavljena fascijem. Djelić gornjeg kraja horizontalno položenog fascija vidljiv je i na epistilu nadgrobnog spomenika Lekanije Kreste (Ilt X/1 304, II st.).

PRIKAZI ORUŽJA

Prikazi oružja na nadgrobnim spomenicima u obliku ara uglavnom su znak vojničkog zanimanja pokojnika, i nalaze se obično na bočnim stranama are, ponekad u kontinuiranom frizu na zaglavlju spomenika ili na piramidalnom nastavku; prikazi oružja u metopama dorskog friza na nadgrobnim spomenicima

²⁶ Balbi de Caro 1989, 58-63, o priboru bankara. *Calendarium*, svitak, služio je računovođama i bankarima kao privatni rokovnik, bilježnica, dok je *codex rationum*, svežanj drvenih povištenih tablica ili pergamenta, imao karakter pravnog dokumenta.

²⁷ Slična su kovačka kliješta prikazana na brojnim nadgrobnim spomenicima, pa i na serijama republikanskog novca (T. *Caristianus*) pored ostalog kovačkog alata.

²⁸ Piccottini 1984, 103-115, objava nalaza identičnih željeznih industrijskih češljeva iz Akvileje i Magdalensberga. Matijašić, Starac, Marion, Tassaux 1994, 284.

²⁹ Dosi, Schnell 1992, p. 22, fig. 12-13. Ivrea je antička kolonija *Eporedia*.

sasvim su dekorativnog karaktera i ne govore o zanimanju pokojnika. Naprimjer, Popilijev spomenik iz blizine Pule (T IX, 3) ima, uz ostalo, metopalni prikaz štitnika za goljenice (*ocreae*), a iz epigrafičkih podataka dade se zaključiti da su dotični posjednici spomenika bili libertinskog statusa, te kao takvi nisu niti mogli učestvovati u rimskoj vojsci.³⁰

Dvije are iz Pule, obje uništenih natpisnih polja, imaju bočni prikaz oružja legionara iz I-II st., mada se po obliku mogu preciznije datirati u okvir 1. st. Na manjoj je ari iz treće četvrtine 1. st. (T. VI, 1) prikazan *gladius* s okovanim koricama i remenom (*cingulum*), a na većoj, datiranoj potkraj prve polovice I st. (T. VI, 2, Ilt X/1 77), legionarska kaciga (*cassis*) s uzdužnom kraćom perjanicom (*crista*) i *gladius* također s koricama i remenom (Franzoni 1987, 17-18).

Reprezentativan primjerak nadgrobne are predstavlja spomenik veterana pretorijanca Seksta Kaulinija iz Pule (T. VI, 3, Ilt X/1 74). Frontalna strana oivičena je širokom i bogatom bordurom od spiralno uvijenih akantovih listova, te nizovima kime (lezbijiska kima C). Na bočnim se stranama nalaze kadrirani prikazi oružja. Zanimljivo je pri tome usporediti ove prikaze s drugim poznatim predstavama oružja i opreme pretorijanaca; na lijevom se boku, u sačuvanom segmentu reljefnog polja, nazire srololiko koplje i oklop (*lorica*) anatomskog tipa, s ovratnikom, resama na rukavima, te nizom pteriga (*pteryges*) i resama ispod struka.³¹ Reljefno polje desnog boka sadrži prikaze mača s koricama i remenom (*gladius cum cingulo*), triju kopalja (*hastae*) trokutaste oštrice, malog okruglog štita (*parma*) s udubljenim središtem (*umbo*), i kacige (*cassis*) s naglašenim paragnatidama i čeonim štitnikom, te dugom krijestom od konjske strune (*crista*). Analogan prikaz šljemova s dugom krijestom od konjske strune nalazi se na oltaru Neptunovog hrama u Rimu, kojeg je posvetio C. Domitius Achenobarbus, oko g. 40. pr. Kr; na spomenicima 2. st., računajući i Trajanov stup, ovaj se tip krijeste više ne pojavljuje. Oklop, šljem, koplja, odgovaraju standardnom naoružanju pretorijanaca; međutim, lagani okrugli kožni štit (*parma*) nije prikazan na reljefu pretorijanaca (Paris, Louvre) - prikazani su ovalni štitovi, bogato ukrašeni okovima. Svakako, i parma je pripadala u izbor defanzivnog oružja pretorijanaca. S obzirom na oblik i duh dekoracije, te paleografsku karakteristiku, Kaulinijevu aru treba datirati u sredinu ili treću četvrtinu 1. st. Zanimljiva je okolnost da je otac veterana-pretorijanaca rimski građan provincijalnog, sirijskog porijekla, a poznato

je da se za vrijeme careva Julijejsko-klaudijejske dinastije u pretorijansku gardu regrutiraju samo rimski građani iz Italije, tek izuzetno i vrlo rijetko rimski građani rodnom iz provincija.³² Bliska je analogija Kaulinijevoj ari ara Etuvija Kapreola iz Akvileje, te prema njoj možemo shematski rekonstruirati i Kaulinijevu aru dodavši joj povišeno stepenasto podnožje i piramidalni pokrov.³³

Kad je već riječ o nadgrobnim spomenicima - arama - sa prikazima oružja, ne možemo zaobići niti tri kamena ulomka iz Pule, za koje nije posve izvjesno pripadaju li monumentalnoj nadgrobnoj ari, arhitektonskom elementu amfiteatra, ili zasebnom pobjedničkom spomeniku (*tropaion*). Radi se o dva ulomka trostruko profiliranog arhitrava s kontinuiranim frizom oružja, koji su pronađeni g. 1896. kod pulskog amfiteatra, s obalne strane (T. V, 2), i o ulomku četverostrane piramide ukrašene reljefima oružja, koji je pronađen g. 1938. u ulici s obalne strane amfiteatra, dakle u neposrednoj blizini mjesta nalaza ulomaka arhitrava (T. V, 3, Mirabella Roberti 1938, 255-256, fig. 10). U preliminarnoj objavi piramidalnog ulomka, Mirabella Roberti povezuje novi nalaz s prethodnim nalazima arhitrava s frizom, zaključivši da vjerojatno svi komadi pripadaju jednom istom monumentalnom nadgrobnom spomeniku, s tim što bi piramidalni dio predstavljao pokrov are. Zaista, dimenzije ulomaka, likovna karakteristika i sadržajna lepeza motiva upućuju na jedinstvenu spomeničku cjelinu, i u tome se slažemo u potpunosti s Mirabellom. U novijoj obradi frizova s prikazima oružja, C. Lugnani iznosi drugačiju pretpostavku: odjeljuje dva ulomka arhitrava, s time da jednog smatra dijelom pobjedničkog postolja u amfiteatru, a drugog dijelom nadgrobnog spomenika velikih dimenzija (Lugnani 1978, 39-41). Autorica, međutim, nije uzela u obzir podatak o zajedničkom mjestu nalaza oba ulomka, uz cestu (*Via Flavia*) pored amfiteatra, niti nalaz piramidalnog ulomka s reljefima oružja, koji bez sumnje poništava teoriju o pobjedničkom postolju za gladijatore u unutrašnjosti amfiteatra. Prema tome, preostaju dvije mogućnosti interpretacije: radi se ili o nadgrobnom spomeniku istaknutog vojskovođe, ili o memorijalnom spomeniku u čast neke pobjede (*tropaion*). Kontinuirani friz s prikazima oružja i ratničkih simbola uobičajen je i u trabeaciji hramova, kao na Vespazijanovom hramu na Forumu u Rimu i elementima Kapitolskog hrama u Trstu, no u ovom slučaju ne može biti govora o nekom hramu. Na nadgrobnim spomenicima, kontinuirani friz javlja se u čitavoj Italiji i Istri, osim u etrurskom

³⁰ Ilt X/1 576: C(aius) P[—] / Hilaru[s] /sibi [et] / C(aio) Popi[l]io —] / Philoc[rati —]; obojica imenovanih nose isti prenamen, što bi bilo neizbježno kod dvojice oslobođenika istog patrona, a pored toga, tu je i grčki kognomen, karakterističan za oslobođenike.

³¹ Anatomski oklop prvi se put na italjskom tlu pojavljuje u prikazu iz Tomba del Guerriero u Lanuviju, početkom V st. Lugnani 1987, 26.

³² Za vrijeme Augusta i Tiberija, u pretorijansku gardu mogli su biti regrutirani isključivo rimski građani Italije; TACIT. Ann. 4, 5. Tek se od Kaligule nadalje počinju infiltrirati i rimski građani iz provincija, ali vrlo polako i to iz onih provincija koje su bile u jačoj kulturnoj i ekonomskoj vezi sa središtem države; u Kaligulinoj je pretorijanskoj gardi služio jedan Makedonac, CIL VI, 2767. Ipak, tokom čitavog I st. pretorijanci rodnom iz provincije ostaju rijetkost.

³³ Candida 1978, 57, Kapreolovu aru datira u sredinu I st.

području, Apuliji i Kalabriji. Analiza vrsta i tipova oružja prikazanog na ulomcima friza i piramide ne pruža odlučan argument za definiranje karaktera spomenika. Kompozicije s nepravilno raspoređenim oružjem vode porijeklo iz helenističke umjetnosti, i prikazi oružja helenističkog vremena česti su i na reljefima nastalim u 1. st. pr. Kr.-1. st. pos. Kr. To vrijedi i za reljefe na piramidi pronađenoj kod amfiteatra u Puli; s jedne strane nalazi se anatomski oklop s naborima tkanine ispod struka i na rukavima, iza oklopa proviruju vrh koplja (*hasta*) i obli štita (*chryseus*) ukrašen koncentričnim i radijalnim žlijebovima. Ispod oklopa, vidljiv je ovalni štiti,³⁴ *hasta* na kojoj su nanizane *phalerae* (*signum*), te romboidni vrhovi još dvaju kopalja. Reljefno polje ovičeno je glatkim rubom, koji teče duž bočnog brida piramide. S druge strane, u reljefnom polju nalaze se prikazi slijedećeg oružja, gledano odozgor nadolje: ovalni helenistički štiti s cizeliranim viticama na unutrašnjoj strani obruba, prikazan s unutrašnje strane, zatim *gladius* od kojeg je sačuvana samo ručka, anatomski oklop s resama na rukavima i ovratnikom, koplje romboidnog šiljka, iza oklopa jedan okrugli štiti, ispod oklopa pravokutni štiti ovalnih stranica (*scutum*)³⁵ na kojemu su nanizane *phalerae*, još jedan *scutum* ukrašen uzdužnim rebrom i viticama, te šljem s paragnatidama, horizontalnim čeonim štitnikom, i čvrstom, spiralno zavijenom krijestom. Ovaj je oblik šljema karakteristično makedonski, iz vremena makedonske ekspanzije, ali u rimskom se svijetu zadržava kroz gladijatorske igre.³⁶ U ovom izboru oružja (slično vrijedi i za ulomke friza, koje je analizirala Lugnani) dominira helenističko - preciznije, makedonsko naoružanje, koje se u rimsko vrijeme još održava putem gladijatorskih odora. *Scutum* i *signum* pravi su rimski, legionarski elementi, dok su anatomski oklopi u rimskoj vojsci pripadali kako nižim, tako i višim zapovjednicima - razlika u statusu odražavala se u materijalu iz kojeg je oklop bio izrađen. Mogli bismo zaključiti da reljef ne predstavlja opremu rimskog vojnika, niti zapovjednika bilo kojih jedinica; također ne predstavlja ni opremu jednog gladijatora (*signum* je nespojiv s gladijatorskim zvanjem!). Radi se o čisto dekorativnom, a ne narativnom izboru vrsta oružja, s temeljnom ulogom da uputi na vojničko, ratničko zvanje dedikanta. Uslijed nedostatka elementa i dokumentacije, spomenik nije moguće rekonstruirati, bilo da se radilo o nadgrobnom spomeniku ili o tropejonu.

ZAKLJUČAK

Istarske nadgrobne are, promatrane u cjelini, pokazuju snažne veze i sličnosti s akvilejskom proizvodnjom. Akvilejske se are od srednjeitaljskih (Rim, Ostija, Pompeji) razlikuju već u obliku tijela,

koje nema oblik položenog, već uspravljenog pravokutnog tijela, ili oblik kocke (iako središnja Italija poznaje uspravne are prije nego sjeverna). Natkrivene su ne pulvinarom, mada i pulvinar može biti ukomponiran u donji dio pokrova kao dekorativni element, nego piramidom ili stošcem, ili ponekad, čitavom arhitektonskom konstrukcijom u obliku edikule, malog hrama sa skulpturom pokojnika. Razlikuju se također i u bogato dekoriranom tijelu. Margine uokvirenog natpisnog polja često su ukrašene vegetabilnim gusto komponiranim reljefom, kako na frontalnoj, tako i na bočnim stranama. Bočne su strane obično u središnjem polju ukrašene reljefima. To može biti lik pokojnika, atributi njegovog zanimanja, ali i općeniti funerarni simbol, genije smrti, Atis ili posude korištene pri žrtvama ljevanicama. Treba reći da, pored stilske razlike, postoji i određena, iako ne velika, vremenska razlika između bogato ukrašenih akvilejskih ara natkrivenih piramidom ili stožastim pokrovom, i između italskih, rimskih ara jednostavno natkrivenih pulvinarom, barem kada govorimo o području akvilejskog kulturnog utjecaja: dok are završene pulvinarom na sjevernojadranskom prostoru idu potkraj Republike i u vrijeme Julijejsko - kladijevske dinastije, dotle are pokrivene stožastim ili piramidalnim krovom datiraju od vremena Kladije i svoj najveći procvat doživljavaju u vrijeme Flavijejske dinastije (Reusser 1985, 117-144). Vremenski odmak od pojave prvih ara s vegetabilnom bordurom u obliku kocke ili paralelopipeđa u augustejskom Rimu do pojave analognih spomenika u sjevernoj Italiji iznosi 50-ak godina: u Akvileji se one javljaju u doba Kladije.

U središnjoj Italiji (Tibur) česte su jednostavne grobne are uokvirenog natpisnog polja, isto kao u Puli, obično natkrivene pulvinarom koji sprijeda čini nasuprotnu volute. Čini se da je omiljena forma are jednostavno preuzeta iz srednjeitaljskog ukusa. Isto tako, natpisna tabula podržana bočnim volutama, mora biti posljedica italskog utjecaja.

U Puli i drugdje u Istri na nadgrobnim arama javlja se motiv krajnje stiliziranih akroterija, nalik konsekrativnim rogovima, koji se drugdje javljaju samo na pravim žrtvenicima. Drugdje (Norik, Panonija), eventualno se takvi akroteriji javljaju na stelama, ne na arama. U Noriku i Panoniji nadgrobne are nemaju nikad, ili gotovo nikad, formu i "dizajn" identične žrtvenicima i votivnim arama; u Istri je, naprotiv, karakteristično čest jednostavan oblik nadgrobne are s uokvirenim natpisnim poljem ili čak bez uokvirenog natpisnog polja, koji se izgleda ovdje odomaćio prešavši sasvim i nesmetano iz domene sakralnog u domenu nadgrobnog, što uostalom i nije daleko. U Noriku i Panoniji ne pojavljuje se okvir natpisnog omanjeg polja

³⁴ Ovalni štiti u rimski svijet prodire iz helenističkog svijeta; tome tipu pripadaju prikazi štitova s piramide. Drugi tip ovalnog štita, ojačan uzdužnim rebrom, Rim preuzima od Kelta - ovaj je tip karakterističan za kasnorepublikanske prikaze, i ne javlja se na prikazima kasnijeg Carstva; jedan od posljednjih poznatijih reljefa s nizom štitova keltskog tipa nalazi se na bazi Trajanovog stupa.

³⁵ Guhl, Koner 1989, 571, pravokutni štiti preuzet je od Samničana.

³⁶ Rim, Museo Torlonia, reljef s rimskim gladijatorima, od kojih neki nose upravo takav, makedonski šljem.

učvršćen bočno volutama, niti delfinima. Umjesto toga, razvija se tabula s dvostruko volutno oblikovanim gornjim rubom.

U vezi s time, postoje ipak neke analogije Istra - Norik i Panonija, utoliko što se ara pokrivena neupadljivim pulvinarom ili s akroterijama javlja i tu i tamo od početka II st. - u Istri kao nadgrobni spomenik, a u Noriku i Panoniji u isto vrijeme, ali isključivo kao votivni. Prava analogija nalazi se u Rimu, gdje velik dio nadgrobni ara završava stiliziranim akroterijama, upravo kao u Puli.

Zadržali smo se ovoliko na opisu akvilejskih ara zbog toga što isti tip ara, i to u znatnom broju, susrećemo u Istri - ne toliko u koloniji Parenčij, koja je inače fizički bliža Akvileji, niti u unutrašnjosti Istre, gdje ih gotovo uopće nema, već na području kolonije Pole, u južnoj Istri. Pola je tradicionalno snažno povezana s Akvilejom: dva grada imaju isti tribus, Velina, te analogan etnički sastav i čak velik broj istih (istoimenih) obitelji, što ne treba čuditi ako uzmemo u obzir da je rimska kolonija *Iulia Pola* po svojoj dedukciji kolonizirana naseljenicima upravo iz Akvileje i okolice (Starac 1992, 96). Veze se očituju u slijedećim elementima oblikovanja nadgrobni ara:

1. Piramidalan ili stožast pokrov završen korintskim kapitelom i češerom.
2. Izbor motiva, kompozicija i likovne karakteristike vegetabilne i animalne ornamentike:
 - na obrubu natpisnog i bočnih polja
 - u ispuni bočnih polja
 - na pilastrima ograde grobne parcele (primjer grobnice Statija u Akvileji i are iz Pule)
 - na piramidalanom pokrovu (primjer pokriva veće are iz grobnog prostora Julija u Akvileji, s prepletom delfina, te spomenika Cestija i Emilija).
3. Reljefni bočni prikazi funerarnih Genija, Atisa, alata ili simbola pokojnikovog zanimanja.
4. Upotreba elemenata arhitektonske dekoracije, osobito lezbijске kime C pri uokviravanju polja.

Postoje, međutim, i određena odstupanja, odnosno elementi u kojima se korpus istarskih nadgrobni spomenika razlikuje od akvilejskih. U Istri nisu zabilježeni nadgrobni spomenici karakteristični za I st. pr. Kr. u susjednoj Akvileji, s gentilnim imenom navedenim samo u prvom imenu, a ispuštenim u svim ostalim imenima u kojima se isto gentilno ime ponavlja, tako da početna slova *praenomina* s jedne strane i *cognomina* s druge tvore svojevrsan okvir

uokolo praznog prostora za ispušteno gentilno ime, iako ima nekoliko natpisnih ploča s "okvirnom" srodnom kompozicijom. Uočljivo je odsustvo ara natkrivenih lavovima-akroterijama u Istri, koje su, naprotiv, na akvilejskom području razmjerno česte. Nadalje, u Istri nema spomenika na *omphalos*, vrlo su rijetki spomenici tipa heroona, vrlo su rijetke nadalje cilindrične are i ciste, te spomenici tipa *tholos*.³⁷ Nema na arama volutne tabule, koja je prisutna tek na par spomenika drugih vrsta u Istri,³⁸ nema bočnih prikaza muža i žene, koji ostaju akvilejskom osobinom. Nadalje, u Istri nisu uobičajeni stupovi ili pilastri na uglovima, kao niti tordirani stupovi, koji inače vrlo često krasi nadgrobne are u Akvileji, ali i Noriku, Panoniji, Dalmaciji i srednjoj Italiji. Također, za istarske are nisu karakteristični prikazi glavica Meduza ili uopće ljudskih glava u pokrovnim elementima, iako se mogu pojaviti.

Naravno, iako su najuočljivije veze sa susjednim akvilejskim krugom, postoje i druge izrazite analogije ara iz Istre, a osobito onih iz Pule, koja je imala naročit značaj među istarskim gradovima. Primjetan je oslonac pulskih nadgrobni ara na nadgrobne are iz samog Rima, kada se promatra u cjelini; jednostavan oblik uspravljenog paralelopipeda, s profiliranim obrubom stranica, na povišenom, ponekad stepenastom podnožju, s nešto proširenim pokrovnim dijelom, ukrašenim stiliziranim akroterijama. Daljnja je sličnost s rimskim uzorom bočni prikaz patere i vrča; ovaj se univerzalni simbol proširio iz središta Carstva preko čitave srednje i sjeverne Italije do Istre, te i dalje, u Norik i Panoniju. Iz Rima i središnje Italije (nekropole Ostije i Pompeja!) u Akvileju i u Pulu dospio je oblik monumentalne nadgrobne are u obliku kocke ili položenog paralelopipeda, u nekim slučajevima horizontalno podijeljen frizom dvostrukog meandra. Pokrov oblikovan i zaključen pomoću pulvinara još je jedan pokazatelj srednjeitaljskog nasljeđa, koje je jače uhvatilo korijena u Puli nego u Akvileji. Na ovom se tipu velikih ara ponekad natpisno polje rješava - po srednjeitaljskom uzoru - uokvirenom natpisnom tabulom, jako smanjenom u odnosu na stranicu spomenika.³⁹

Srednjeitaljski oblikovni elementi proširili su se i u drugim, udaljenijim krajevima, te are analogne istarskima pronalazimo na širem području Jadrana, srednje i istočne Europe. Are pravokutnih stranica, obrubljenih vegetabilnom bordurom, natkrivene piramidom ili pulvinarom, susrećemo kako u Venetu, tako i Noriku, Panoniji, Dalmaciji.⁴⁰

³⁷ Verzar Bass 1985, 195-201, spomenici kružnog oblika (*tholos*, *omphalos*), te razne varijante heroona, odraz su grčkog utjecaja. Česti su u Dalmaciji, osobito u obalnim kolonijama koje su njegovale jake veze s grčkim svijetom, i u akvilejskom krugu. U Puli je poznato par anepigrafičkih heroona, te monumentalni Atenijev spomenik kružnog tlocrta (Ilt X/1 591).

³⁸ Volutna tabula je karakteristika Norika i zapadne Panonije. Verzar Bass 1985, 185.

³⁹ Ilt X/1 576, parovi delfina na okomitim rubovima tabule. Na spomeniku Ilt X/1 157, tabula je bočno uokvirena parovima voluta, umjesto delfina. Isti se sistem tabule s bočnim volutama javlja kasnije na pulskim sarkofazima.

⁴⁰ CIL III 27794, ara princepsa municipija Ridita, 1. pol. II st. Ljudski i životinjski likovi ukomponirani su u vegetabilnu borduru, bočni prikazi tugujućeg Genija s izvrnutom bakljom. Ara iz Sirmija, doba Flavija; Dautova Ruševljan 1983, T. 10, 1. Bočni prikazi kantarosa s lozom ili akantom javljaju se isto tako i u Noriku i Panoniji. Isto i lavovi-akroteriji, u sred. i 2. pol. II st., ali na stelama. Pulvinari se također javljaju u Panoniji, ali tek na votivnim arama iz II-III st.

Zamjetne su razlike i između pojedinih administrativno - upravnih cjelina u Istri kad je riječ o nadgrobni arama. Na području kolonije Parenčij i sjeverne Istre razmjerno su rijetke. Nekoliko sačuvanih ara iz sjeverne Istre pokazuje u oblikovanju određen odmak od klasičnog akvilejskog stila (ara Patalika), te izvjesnu bliskost sa susjednim dijelovima Panonije u plitkom plasticitetu reljefnih ukrasa. Područje kolonije Pole i municipija Nezakcija pokazuje, međutim, drugačiju sliku; snažno romanizirano, velikim dijelom raspodijeljeno carskom fisku i pripadnicima senatorskih rimskih obitelji, odražava jake utjecaje akvilejskog kulturnog kruga - are s vegetabilnom bordurom, bočnim prikazima alata i piramidalnim pokrovom - i centralnog, rimskog kulturnog kruga, koji je prenesen izravno putem osoblja i pripadnika carske obitelji, te najbližih suradnika, a prepoznatljiv je u arama u obliku položenog paralelopipeda, s pulvinarom, s umanjanim natpisnim poljem. Razvila se i mjesna škola i ukus u oblikovanju spomenika, te tako, kao karakteristične elemente pulskih ara, susrećemo stilizirane akroterije, ukomponirane u figuralno ili geometrijsko-arhitektonsko ukrašeno zaglavlje - dodatni središnji element između tijela i piramidalnog pokrova. Za koloniju Polu tipična je, nadalje, visoka kvaliteta kamenoklesarske izvedbe, raznovrsnost figuralnih prikaza i dekorativnih motiva, umjetnička vrijednost pojedinih spomenika, te specifične piramidalne are.

Nekoliko djelomice sačuvanih ara iz Pule značajno je zbog toga što ih je moguće datirati. To su: ara veterana-pretorijanca Kaulinija iz sredine ili treće četvrtine 1. st. (Ilt X/1 74), ara Eufemija, oslobođenika jednog od careva flavijejske dinastije (T. VII, 5, Ilt X/1 50), ara T. *Aeli Calimorphi*, datirana u vrijeme Hadrijana (Ilt X/1 46) i analogna joj ara Q. *Aquili Eumeni* (Ilt X/1 203), te piramidalna ara vojnika leg. *IV Flaviae Felicis* (Ilt X/1 75), koja je osnovana g. 70, i boravi u obližnjoj Dalmaciji do g. 86. Ova posljednja svjedoči nam da se piramidalne are u Puli izrađuju najkasnije od vremena Flavija. Ovih nekoliko ara omogućava da usporedimo tipski i stilski bliske primjerke, određujući djelomično vremenske okvire za pojedine paleografske, konstruktivne i likovne specifičnosti izvedbe. Tako se, u pogledu paleografske karakteristike, na spomenicima 1. st. javljaju razmjerno krupna, dublje klesana slova, dok je razmak između redova proporcionalno malen. Na pulskim spomenicima iz 2. st. slova su kvadratna, sitnija, a razmak između redova je jednolik i razmjernan veličini slova. Od vremena Trajana, izvedba slova postaje rafinirana i precizna, i veća je pažnja obraćena dinamičnom liniji,

negdje užih a negdje širih. Naprimjer, za Veneto i susjedne dijelove Emilije i Transpadane karakteristična je razmjerno česta upotreba cilindričnih nadgrobnih ara, dok u Istri takvih ara nema (Gibelli de Paolis 1973.).

Za Istru, osobito za koloniju Polu, karakterističan je piramidalan oblik tijela nadgrobne are. Čak bismo mogli reći da je piramidalna ara karakteristika isključivo kolonije Pole, jer se ne pojavljuje izvan granica agera kolonije Pole i municipija Nezakcija.⁴¹ Već smo ustanovili da se are u obliku piramide u Poli javljaju u vrijeme Flavijevaca.

Kockaste are s bogatim reljefnim ukrasom i nadvišene piramidalnim pokrovom pojavljuju se u Akvileji u doba Klaudija, a u Poli se vjerojatno javljaju istovremeno ili gotovo istovremeno kao u Akvileji.⁴² Sačuvani natpisi pokazuju da su naručioc ovog luksuznog tipa are redovito bili imućniji građani, odnosno pripadnici viših društvenih slojeva: carski oslobođenici (T. VII, 5, Ilt X/1 50), vojnici (T. VI, 2, 3, Ilt X/1 74, 77), augustalski seviri (Ilt X/1 114, Starac 1990-91), ugledni građani u čijem je imenu naveden tribus (Ilt X/1 290, 432).

Krajem 1. i početkom 2. st. kockasta ara s vegetabilnom bordurom istisnuta je od jednostavnijih, izduženih ara (Ilt X/1 46). Tokom 2. i 3. st. mogli bismo čak reći da među nadgrobni spomenicima Puljštine (za razliku od ostalog dijela Istre, gdje su are rjeđe) dominiraju uspravne are s naglašenim zaglavljem i akroterijama, pokrivene ne pretjerano naglašenim stošcem ili piramidom, koji zauzimaju najviše do jedne trećine ukupne visine (T. VIII, 2-3). Ponekad su koncipirane kao osuariji, ali najčešće su samo nadgrobni spomenici. U II-III st. zadržavaju se bočni prikazi, figuralna i geometrijska dekoracija promovirana na kockastim arama I st., tako da oslonac za dataciju treba tražiti u obliku i proporcijama samog spomenika, i u epigrafičkim i paleografičkim karakteristikama. Are 2-3. st. mogu imati profiliran obrub natpisnog polja (T. VIII, 2, 4), ili glatku, jedinstvenu natpisnu plohu bez ograničenja (T. VIII, 3).⁴³ Istodobno, u upotrebi ostaju are tijela u obliku piramide, koje isto tako mogu imati glatko ili obrubljeno natpisno polje.

Nakon kraja 1. st., više se ne susreću monumentalne, bogato ukrašene are u obliku položenog paralelopipeda, koje ostaju karakteristikom julijsko-klaudijevskog perioda (T. VIII, 1; T. IX, 1-4; T. X, 1-3). Naravno, sva iznesena opažanja vrijede prvenstveno za područje kolonije Pole, iz koje su

⁴¹ Piramidalne are u Istri neobrubljenog natpisnog polja (sve su iz Pule): Ilt X/1 160, 170, 245, 263. Piramidalne are obrubljenog natpisnog polja: Ilt X/1 62, 75, 205, 230, 284, 286, 288, 375, 604, 683 (Pula - Nezakcij). Izvan područja Pule i Nezakcija, piramidalne are se javljaju tek iznimno.

⁴² Sačuvani natpisni blokovi ara kockastog tijela: Ilt X/3 39, 58, 106, 116, 124, 125, 130; Ilt X/2 244; Ilt X/1 50, 74, 77, 114, 155, 169, 290, 312, 347, 419, 432; Starac 1990-91.

⁴³ Are obrubljenog natpisnog polja: Ilt X/3 36, 88, 89, 113, 191; Ilt X/2 25, 194, 218; Ilt X/1 46, 82, 104, 110, 119, 159, 165, 174, 203, 204, 240, 257, 268, 269, 278, 289, 294, 310, 355, 356, 358, 387, 467, 584. Are neobrubljenog natpisnog polja: Ilt X/3 11; Ilt X/2 198, 222, 239; Ilt X/1 60, 103, 195, 201, 236, 273, 277, 319, 336, 372, 426, 599, 617, 684.

kulturna dostignuća i vrijednosti emanirale u ostale dijelove Istre. Dva su snažna, i gotovo ravnopravna utjecaja, formirala pulsni kamenoklesarski stil u oblikovanju nadgrobnih ara: prvi, neposredni, utjecaj iz Rima i središnje Italije, i drugi, bliži i stoga možda jači, utjecaj Akvileje - ne ostalih gradova Veneta, već upravo Akvileje, tradicionalno društveno i ekonomski povezane s Pulom. Određena ravnoteža između ovih dvaju škola pretvorila se izmakom I st. u specifičan lokalni, ali izuzetno visoko razvijeni stil.

KATALOG ODABRANIH ANEPIGRAFSKIH SPOMENIKA

1. Pravokutni pokrov are od vapnenca, podijeljen u dva horizontalna pojasa. U donjem pojasu friz od dvaju sučeljenih lisnatih grančica, a u gornjem friz akantovog lišća i cvijećem ukrašeni akroteriji. Inv. br. 18546. Vis. 30 cm, šir. 67 cm, duž 37 cm (T. I, 1)
2. Pravokutni pokrov are od vapnenca u formi krovnog vijenca, podijeljen u tri horizontalna pojasa. U najnižem pojasu nalazi se stilizirani vegetabilni friz, u srednjem friz "pasji skok", a u gornjem zupčasti ukras oivčen astragalom. Inv. br. 18554. Vis. 36 cm, šir. 55 cm, duž. 35 cm. (T. I, 2)
3. Pravokutni pokrov are od vapnenca, podijeljen u dva horizontalna pojasa. U donjem pojasu nalaze se bočno reljefi para bukranija, a čeonu par ptica s kantarosom u sredini. U gornjem pojasu nalazi se friz akantovog lišća i palmetom urašeni akroteriji. Inv. br. 19744. Vis. 44 cm, šir. 50 cm, duž. 60 cm. (T. I, 3)
4. Pravokutni pokrov are od vapnenca, podijeljen u dva horizontalna pojasa. Donji pojas ukrašen je viticama u obliku slova "S" u čijim su krajevima smješteni cvjetovi, a u gornjem se pojasu nalazi friz akantovog lišća i palmetom ukrašeni akroteriji. Inv. br. 20227. Vis. 32 cm, šir. 72 cm, duž. 51 cm. (T. I, 3)
5. Piramidalni pokrov are od vapnenca, horizontalno podijeljen u dva dijela; donji dio ukrašen je izduženim ovoidnim motivom. Inv. br. 20228. Vis. 63 cm, šir. 63 cm, duž. 36 cm. (T. I, 5)
6. Pravokutni pokrov are od vapnenca, podijeljen u dva horizontalna pojasa. U donjem pojasu nalazi se friz bukranija s festonima i cvijećem, a u gornjem friz akantovog lišća i jednostavni akroteriji. Inv. br. 218. Vis. 30 cm, šir. 70 cm, duž. 57 cm. (T. I, 6)
7. Pravokutni pokrov are od vapnenca, podijeljen u dva horizontalna pojasa. U donjem pojasu nalazi se friz vitica vinove loze s grozdovima, a u gornjem friz akantovog lišća. Akroteriji su odbijeni. Inv. br. 20229. Vis. 42 cm, šir. 63 cm, duž. 68 cm. (T. I, 7)
8. Pravokutni pokrov are od vapnenca, podijeljen u dva horizontalna pojasa. Donji pojas ukrašen je viticama u obliku slova "S" u čijim su krajevima smješteni cvjetovi, a gornji je pojas s akroterijima oštećen. Inv. br. 20230. Vis. 50 cm, šir. 53 cm, duž. 34 cm. (T. I, 8)
9. Završetak nadgrobnog spomenika od vapnenca u obliku češera sitnih ljuski. Inv. br. 456. Vis. 70 cm, šir. 50 cm. (T. II, 1)
10. Završetak nadgrobnog spomenika od vapnenca u obliku vatre s istaknutim plamenim jezicima. Inv. br. 200. Vis. 60 cm, šir. 40 cm. (T. II, 2)
11. Pravokutni pokrov are od vapnenca ukrašen bogatim frizom akantovih vitica s cvijećem. Na donjoj strani nalazi se uski friz s motivom "pasjeg skoka", a na gornjoj strani nalazili su se slobodno oblikovani kipovi lavova, od koji desni nedostaje. Inv. br. 396. Vis. 90 cm, šir. 90 cm, duž. 24 cm. (T. II, 3)
12. Pravokutni pokrov are od vapnenca, podijeljen u dva horizontalna pojasa i pokriven ljuskastim pulvinarom. U donjem pojasu nalazi se vegetabilni friz, a u gornjem friz akantovog lišća s akroterijima ukrašenih palmetom. Inv. br. 18616. Vis. 53 cm, šir. 58 cm, duž. 58 cm. (T. II, 7)
13. Ulomak arhitrava monumentalne nadgrobnje are od vapnenca s ulomkom ljuskastog pulvinara. Inv. br. 20231. Arhitrav: Vis. 41 cm, šir. 188 cm, duž. 40 cm. Pulvinar: Vis. 45 cm, šir. 138 cm, promjer 45 cm. (T. II, 4)
14. Dva ulomka pulvinara monumentalne nadgrobnje are od vapnenca s ukrasom u vidu papirusovih listova. Inv. br. 20232. Vis. 52 cm, šir. 150-86 cm, duž. 47-44 cm. (T. II, 5)
15. Ulomak ljuskastog pluvinara nadgrobnje are od vapnenca. Inv. br. 20233. Vis. 30 cm, šir. 60 cm, promjer 35 cm. (T. II, 6)
16. Ulomak piramidalnog pokrova nadgrobnje are od vapnenca s ukrasom u obliku ljuski okrenutih nadolje. Inv. br. 20234. Vis. 66 cm, šir. 84 cm, duž. 66 cm. (T. III, 1)
17. Ulomak piramidalnog pokrova nadgrobnje are od vapnenca s ukrasom u obliku zaobljenih ljuski okrenutih nagore. Inv. br. 20235. Vis. 68 cm, šir. 42 cm, duž. 36 cm. (T. III, 2)

18. Ulomak piramidalnog pokrova nadgrobne are od vapnenca s kuglom na vrhu. Stranice piramide ukrašene su vegetabilnim motivom. Inv. br. 20236. Vis. 85 cm, šir. 45 cm, duž. 22 cm. (T. III, 3)
19. Ulomak piramidalnog pokrova nadgrobne are od vapnenca ukrašen ljuskastim izvijenim repovima morske nemani. Inv. br. 20238. Vis. 45 cm, šir. 35 cm, duž. 50 cm. (T. III, 5)
20. Ulomak piramidalnog pokrova nadgrobne are od vapnenca ukrasom u obliku ljuski okrenutih nagore. Inv. br. 20237. Vis. 35 cm, šir. 32 cm, duž. 40 cm. (T. III, 4)
21. Ulomak piramidalnog pokrova nadgrobne are od vapnenca s bogatim florealno-vegetabilnim ukrasom i motivom prekriženih baklji. Inv. br. 18600. Vis. 43 cm, šir. 96 cm, duž. 72 cm. (T. III, 7)
22. Ulomak piramidalnog pokrova nadgrobne are od vapnenca s ukrasom u obliku ljuski okrenutih nadolje. Inv. br. 20239. Vis. 75 cm, šir. 68 cm, duž. 71 cm. (T. III, 6)
23. Ulomak nadgrobne are od vapnenca s reljefnim prikazom fascija i mjernog instrumenta. Inv. br. 20240. Vis. 60 cm, šir. 60 cm, duž. 51 cm. (T. V, 4)
24. Ulomak nadgrobne are od vapnenca s bočnim prikazom mača s koricama i remenom. Inv. br. 301. Vis. 47 cm, šir. 35 cm, duž. 40 cm. (T. VI, 1)
25. Ulomak piramidalnog pokrova monumentalnog nadgrobnog spomenika od vapnenca. Piramida je ukrašena reljefnim prikazom oružja i vojničkih insignija. Inv. br. 305. Vis. 110 cm, šir. 60 cm, duž. 55 cm. (T. V, 3)
26. Dva ulomka arhitrava monumentalnog nadgrobnog spomenika od vapnenca. Friz je ispunjen reljefnim prikazima oružja. Inv. br. 300 + 303. Vis. 60 cm, šir. 133-112 cm, duž. 45-22 cm. (T. V, 2)
27. Ulomak monumentalne nadgrobne are od vapnenca s portretima pokojnika u rotundi i s prikazom balzamarija. Bočni reljef vitice. Inv. br. 371. Vis. 82 cm, šir. 163 cm, duž. 23 cm. (T. VIII, 1)
28. Ulomak monumentalne nadgrobne are od vapnenca s parom bukranija, od kojih je sačuvan samo lijevi, koji nose feston. U gornjem lijevom uglu reljef delfina. Inv. br. 377. Vis. 75 cm, šir. 85 cm, duž. 26 cm. (T. X, 1)
29. Ulomak monumentalne nadgrobne are od vapnenca s frizom dvostrukig meandra. Inv. br. 20241. Vis. 13 cm, šir. 60 cm, duž. 38 cm. (T. X, 2)

POPIS KRATICA

AAAd	- Antichità Altoadriatiche. Atti delle Settimane di Studio aquileiesi, Aquileia-Udine.	IIt	- Inscriptiones Italiae, Roma.
AIV	- Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia.	JÖAI	- Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes, Wien.
AMSIA	- Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Parenzo.	JZ	- Jadranski Zbornik, Pula-Rijeka.
AqN	- Aquileia Nostra, Aquileia.	MZK	- Mitteilungen der k.k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, Wien.
ArchStAnt	- Annali del seminario di studi del mondo classico. Archeologia e Storia antica. Istituto Universitario Orientale, Napoli.	PBSR	- Papers of the British School at Rome, London.
ArhVest	- Arheološki Vestnik, Acta Archaeologica, Ljubljana.	PIR	- Prosopographia Imperii Romani, Berlin.
AttiAccVer	- Atti Accademia di Agricoltura, Scienze e Lettere di Verona, Verona.	VAHD	- Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku, Split.
AttiCMT	- Atti dei civici Musei di Storia ed Arte di Trieste, Trieste.	VAMZ	- Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb.
		VHAD	- Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.
		ŽA	- Živa antika, Skopje.

POPIS LITERATURE

- Altmann 1905
Aurigemma 1957
Balbi de Caro
Bertacchi 1989
Bisi 1965
Brusin 1929
Brusin, Degrassi 1956
Cambi 1991
Candida 1978
Cavalieri Manasse 1977
Cavalieri Manasse 1973
Cavalieri Manasse 1978
Cumont 1942
Dautova Ruševljan 1983
Degrassi 1954
Degrassi 1962, 1
Degrassi 1962, 2
Degrassi 1931
De Min 1976
Dosi, Schnell 1992
Fischer 1987
Franzoni 1987
Fraschetti 1983
Gabričević 1987
Gavela 1956
Gibelli de Paolis 1973
Gnirs 1908
Gnirs 1911
Gnirs 1915
Gnirs 1906
Gorenc 1971
Guhl, Koner 1989
Hatt 1952
Jurkić-Girardi 1978
Kahrstedt 1940
Lopreato 1980
Lugnani 1987
Marchini 1973
Matijašić, Starac, Marion,
Mirabella Roberti 1938
Pflug 1989
W. Altmann, Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit, Berlin 1905.
S. Aurigemma, I mausolei sarsinati a cuspide piramidale e alcuni monumenti a cuspide nei territori di Aquileia e Pola, Studi Romagnoli 5, (1954) 1957, 17-25.
S. Balbi de Caro, La banca a Roma, Vita e costumi dei Romani antichi 8, Roma 1989.
L. Bertacchi, Il grande fregio dorico: relazione preliminare, AAAd 35, 1989, 229-253.
A. M. Bisi, Il grifone: Storia di un motivo iconografico nell'antico oriente mediterraneo, Studi Semitici 13, Roma 1965.
G. Brusin, Aquileia, Guida storica e artistica, Udine 1929.
G. Brusin, A. Degrassi, Il Mausoleo di Aquileia, Padova 1956.
N. Cambi, Antički portret u Hrvatskoj, Zagreb 1991.
B. Candida, I monumenti a cuspide dell'Italia nord orientale. Problemi e ipotesi, AIV 136, 1978, 55-68.
G. Cavalieri Manasse, Elementi ellenistici nell'architettura tardorepubblicana di Aquileia, AAAd 12, 1977, 145-165.
G. Cavalieri Manasse, I fregi metopali dei monumenti funerari veronesi, Il territorio veronese in età romana - Convegno 22-24. ottobre 1971, AttiAccVer, Verona 1973, 283-298.
G. Cavalieri Manasse, La decorazione architettonica romana di Aquileia, Trieste, Pola, Aquileia 1978.
F. Cumont, Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris 1942.
V. Dautova Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslavenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad 1983.
A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell'Italia romana, Dissertationes Bernenses 1, Bern 1954.
A. Degrassi, La data della fondazione della colonia romana di Pola, Scritti vari di antichità 2, Roma 1962, 913-925.
A. Degrassi, L'epigrafia latina in Italia nell'ultimo ventennio e i criteri del nuovo insegnamento, Scritti vari di antichità 1, Roma 1962, 651-662.
A. Degrassi, Notiziario archeologico, AMSIA 43, 1931.
M. De Min, Coperchio di ara ossuario a cuspide piramidale affiancata da leoncini, *Sculture e mosaici romani del Museo Civico di Oderzo*, Treviso 1976, 113-120.
A. Dosi, F. Schnell, *Spazio e tempo*, Vita e costumi dei Romani antichi 14, Roma 1992.
G. Fischer, *Ausgewählte Grabbauten des römischen Pola*, München 1987. (magistarski rad)
C. Franzoni, *Habitus atque habitudo militis*, Monumenti funerari di militari nella Cisalpina romana, Roma 1987.
A. Frascchetti, La Pietas di Cesare e la colonia di Pola, ArchStAnt 5, 1983, 77-102.
B. Gabričević, Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima, u: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 217-234.
B. Gavela, Antički spomenici grčko-egipatskog sinkretizma u našoj zemlji, Starinar 5-6. (1954-55), Beograd 1956, 43-51.
S. Gibelli de Paolis, Are cilindriche e monumenti funebri circolari nel Veronese, Il territorio veronese in età romana - Convegno 22-24. ottobre 1971, AttiAccVer, Verona 1973, 299-356.
A. Gnirs, Forschungen im südlichen Istrien, JÖAI 11, 1908, 167-186.
A. Gnirs, Grabungen und Untersuchungen in der Polesana, JÖAI 14, 1911, 5-44.
A. Gnirs, Pola, Ein Führer durch die antiken Baudenkmäler und Sammlungen, Wien 1915.
A. Gnirs, Vorrömische und römische Funde nächst der Porta Gemina in Pola, MZK 5, 1906, 197-316.
M. Gorenc, Antičko kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije, VAMZ 3, ser., sv. 5, 1971, 15-47.
E. Guhl, W. Koner, *The Greeks and Romans, Their Life and Customs*, London 1989.
J. J. Hatt, *La tombe gallo-romaine*, Paris 1952.
V. Jurkić-Girardi, Skulptura Atisa iz Pule, JZ 10, 1978, 157-188.
U. Kahrstedt, Zwei Erdlager in Jugoslawien, VHAD n.s. 18-21 (Serta Hoffileriana), (1937-40) 1940, 183-188.
P. Lopreato, Catalogo degli elementi decorativi architettonici, Lo scavo a S-O del Foro romano, AqN 51, 1980, 55-96.
C. Lugnani, Fregi d'armi di Trieste e di Pola, AMSIA n.s. 35, 1987, 13-46.
G. Marchini, Rilievi con geni funebri di età romana nel territorio veronese, Il territorio veronese in età romana - Convegno 22-24. ottobre 1971, AttiAccVer, Verona 1973, 357-439.
R. Matijašić, A. Starac, Z. Marion, F. Tassaux, Notiziario epigrafico, Pola, AqN 65, 1994, 261-187.
M. Mirabella Roberti, Notiziario archeologico, AMSIA 50, 1938.
H. Pflug, Römische Porträtstelen in Oberitalien, Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie, Mainz 1989.

- Piccottini 1984 G. Piccottini, Utensili di ferro romani da Aquileia e dal Magdalensberg, *AAAd* 24, 1984, 103-115.
- Piussi 1977 S. Piussi, Il santo sepolcro di Aquileia, *AAAd* 12, 1977, 511-561.
- Puschi 1914 A. Puschi, Nesazio, Scavi degli anni 1906, 1907 e 1908, *AMSIA* 30, 1914, 1-77.
- Quaglino Palmucci 1977 L. Quaglino Palmucci, Architettura funeraria dell'Asia Minore: rapporti con Aquileia, *AAAd* 12, 1977, 165-185.
- Rendić-Miočević 1989 D. Rendić-Miočević, O jednom tipu "ilirskog" nadgrobnog cipusa helenističkog i rimskog doba, u: *Iliri i antički svijet*, Split 1989, 597-611.
- Reusser 1985 C. Reusser, Zur Aufstellung römischer Grabaltäre in Aquileia, *AqN* 56, 1985, 117-144.
- Starac 1992 A. Starac, Stanovništvo kolonije Pole u epigrafičkim spomenicima, *ŽA* 41-2, 75-103.
- Starac 1990-91 A. Gruborović-Starac, Tri rimska nadgrobna spomenika iz Valbandona kod Pule, *JZ* 14, 1990-91, 33-50.
- Strong, Ward Perkins 1962 D. E. Strong, J. B. Ward Perkins, The Temple of Castor in the Forum Romanum, *PBSR* 30, n.s. 17, 1962, 1-30.
- Suić 1952 M. Suić, Liburnski nadgrobni spomenik "liburnski cipus", *VAHD* 53, (1950-51) 1952, 59-95.
- Suić 1981 M. Suić, Zadar u Starom vijeku, *Prošlost Zadra* 1, Zadar 1981.
- Šašel, Marušić 1984 J. Šašel, B. Marušić, Štirideset rimskih natpisov iz Istre, *ArhVest* 35, 1984, 295-322.
- Tassaux 1992 F. Tassaux, La société de Pola et de Nesactium sous le Haut-Empire romain, *Atti del Seminario di studio Tipologia di insediamento e distribuzione antropica nell'area veneto-istriana dalla protostoria all'alto medioevo*, Asolo, 3-5. novembre 1989, Monfalcone 1992, 135-145.
- Tassaux 1983-84 F. Tassaux, L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie sous le Haut-Empire romain, *AttiCMT, Quaderno* 13-2, 1983-84, 193-229.
- Tirelli 1986 M. Tirelli, Per una tipologia delle coperture d'urna alatinati: un esemplare a cuspide piramidale, *AqN* 57, 1986, 793-808.
- Toynbee 1971 J. M. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971.
- Traina 1979 G. Traina, I pilastri romani di s. Donato a Murano, *AqN* 50, 1979, 293-312.
- Verzar Bass 1985 M. Verzar Bass, Rapporti tra l'alto Adriatico e la Dalmazia: a proposito di alcuni tipi di monumenti funerari, *AAAd* 26, 1985, 183-208.
- Virgili 1989 P. Virgili, *Acconciature e maquillage, Vita e costumi dei Romani antichi* 7, Roma 1989.
- Zaccaria 1989 C. Zaccaria, *Aspetti della produzione epigrafica funeraria aquileiese tra la fine della repubblica e gli inizi del principato*, *AAAd* 35, 1989, 133-151.
- Zovatto 1971 P. L. Zovatto, *Portogruaro. Museo Nazionale Concordiese*, Bologna 1971.

SUMMARY

ROMAN FUNERAL ARAE IN PULA AND ISTRIA

The Istrian funeral arae can be divided, according to shape, into three basic groups:

1. monumental ara of rectangular or square body, with pulvinar (Italian type)
2. ara consisting of a number of parts, with bordered frontal and lateral sides, with the high base and the pyramid or cone cover (Aquileia type) and pyramid ara
3. simple ara
 - with the bordered frontal side
 - without the border on the frontal side.

The usual range of the decorations on the Pula arae are the architectural elements: trapes, bucrania, festoni, birds, dolphins, paterae and jugs, floral and vegetable acanthus motifs, Genii with wings (T. I, II, III, VII), while the figures of the deceased, gorgoneion, lions are not that usual.

The side parts are often used to show the tools, weapons and various things that symbolize the deceased's profession (T. IV, V, VI).

The Istrian funeral arae, on the whole, show the strong connection and resemblance to the products from Aquileia. In Istria there are no tombstones typical of the 1st century B.C. in the neighbouring Aquileia. They have the characteristic border made of praenomina around the empty space which was made after the nomina gentilia names were omitted. The absence of the arae covered with lions acroteria is significant in Istria. They are quite usual in the Aquileia region.

Furthermore, there are no tombstones of omphalos type, tombstones of heroon type are very rare, as well as the cylindrical arae and cists, and the tombstones of tholos type. There is no volute tabulae, there are no lateral figures of the husband and wife, which have remained the feature of Aquileia.

Furthermore, in Istria the columns or pillars are not usual at the corners of the arae, neither are the twisted columns, which very often decorate the funeral arae in Aquileia, and in Noricum, Pannonia, Dalmatia and central Italy. Istrian arae are not characterized by the Meduse heads or the human heads in the cover elements, although they sometimes exist.

From the beginning of the second half of the 1st century, the wealthy and respectable citizens in Pula, used to erect monumental, richly decorated arae in the shape

of the laid parallelepiped, which remained the significant characteristic of the Julius-Claudius period (T. VIII, 1; T. IX, 1-4; T. X, 1-3).

Cubic arae with the rich relief decorations and pyramid cover appear in Pula, and in Aquileia, at the time of Claudius (T. VII, 5).

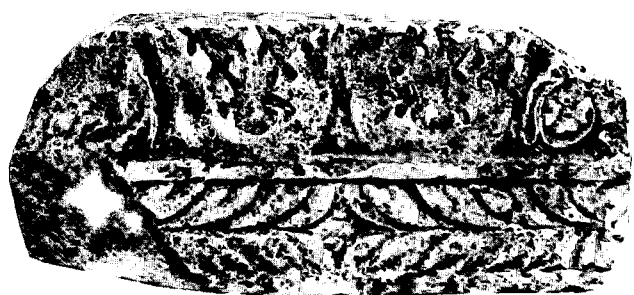
At the end of 1st and beginning of 2nd cent., the cubic ara with the vegetable border was replaced with the simple, long altars (T. X/1 46). Quite usual were the tombstones in the shape of arae covered with the cone or the pyramid decorated with reliefs, which were developed in Aquileia during the Claudius period, under the hellenistic influence of Asia Minor and very popular during the period of the Flavians dynasty (T. VIII, 203). The altar of the pyramid body was developed from the ara with pyramid cover, and it was popular during 1st and at the beginning of 2nd cent., and specially during the Flavian dynasty. It seems that this type of the tombstone was developed in Pula itself. During 2nd and 3rd cent. dominant are the vertical arae with the pronounced title and acroteria, covered with the cone or pyramid not emphasized, which take up to one third of the total height.

The tabula with the inscription with small lateral volute sometimes appears on the arae in Istria, more often during 2nd and 3rd cent. on the sarcophagi, which proves the strong direct connection with Rome, the second centre of culture which influenced significantly the sepulchral art in Istria. Further similarities with the Roman ideal show the lateral image of patera and jug, the appearance of monumental funeral ara in the shape of cube or laid parallelepiped which, in some cases is horizontally divided with the frieze of double meander (T. VIII, 1; T. IX-X), and the cover shaped and finished with pulvinar (T. II, 4-6).

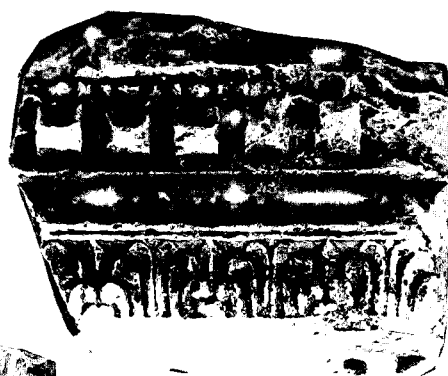
There are significant differences between the administrative centres in Istria; in the Parentium colony and northern Istria the funeral arae are rather rare. The region of Pola colony and Nesactium municipium is different: it is highly romanized, with large parts donated to the imperial administration and members of the Roman senator families, it shows the strong influence of the Aquileia culture - arae with vegetable border, lateral images of tools and pyramid cover - as well as the central, Roman culture, which was transferred directly through the administration and the members of the imperial family, and the closest imperial collaborators.

Translation: Vida Kostrenčić-Lukić

T 1

1

2

4

3

5

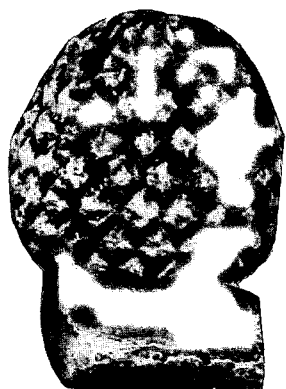
6

7

8

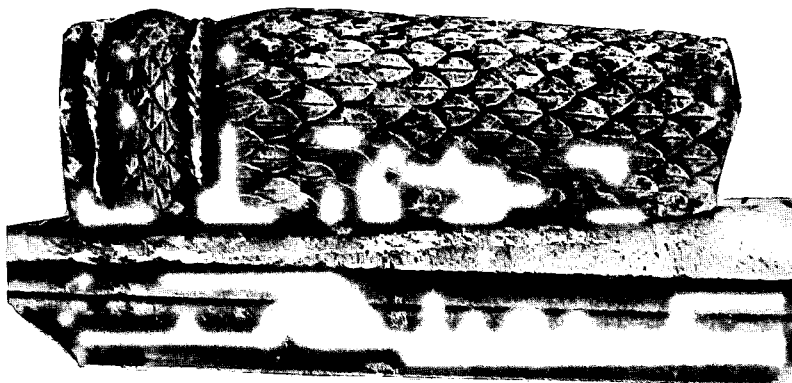
1

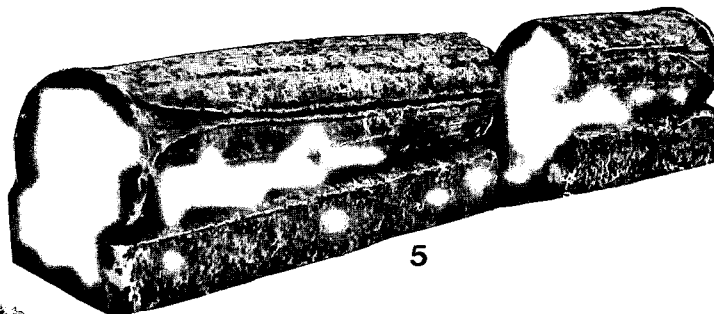
3

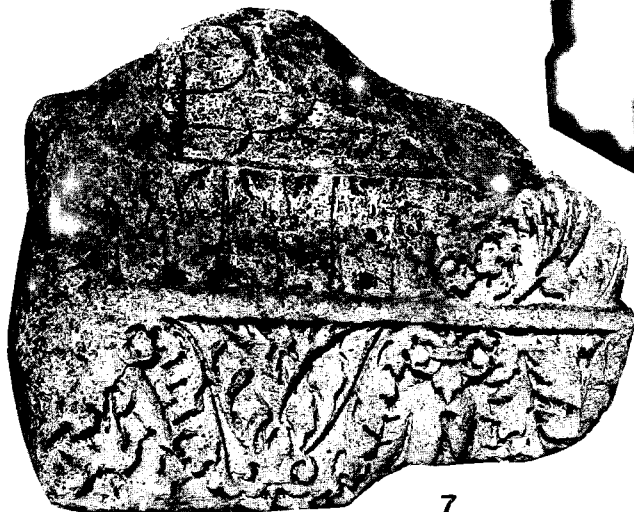
2

4

5

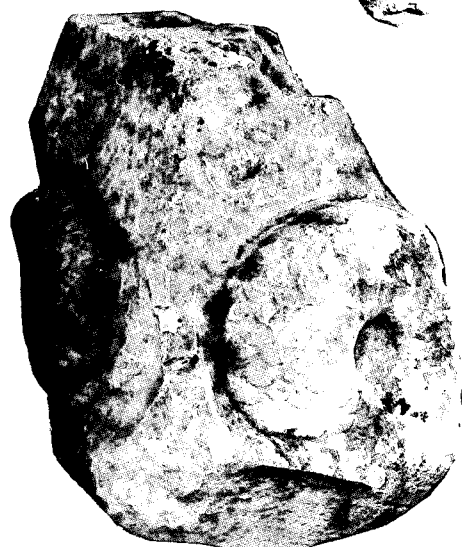
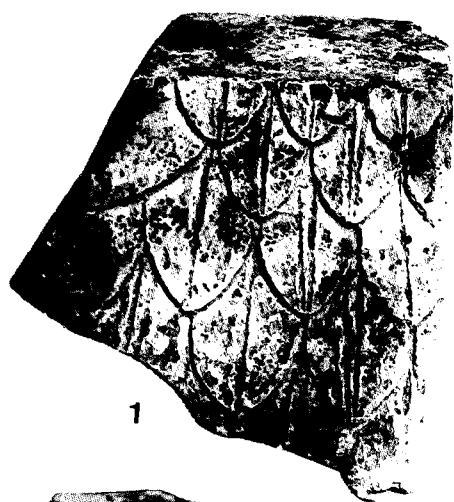

7

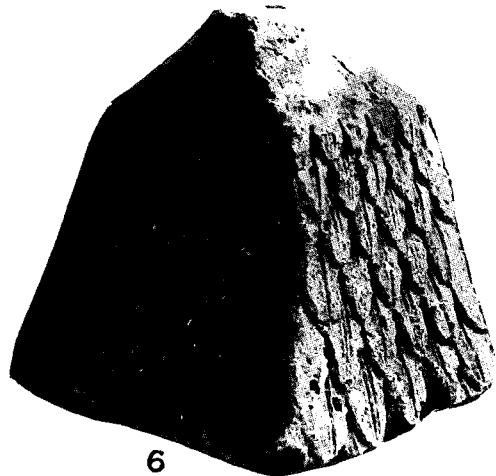

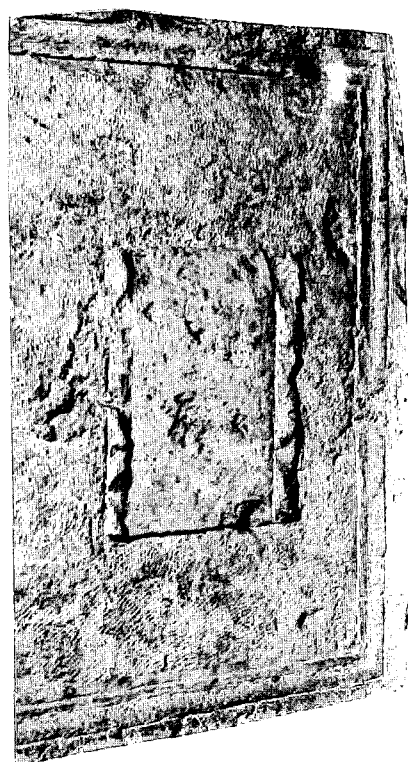
6

T. 3

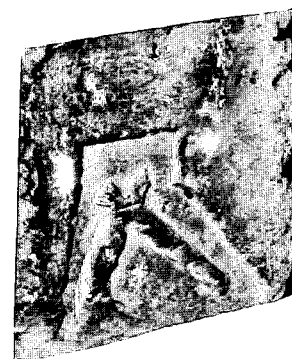

5

1

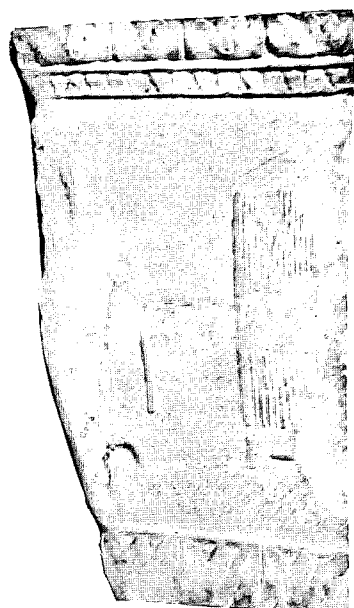

3

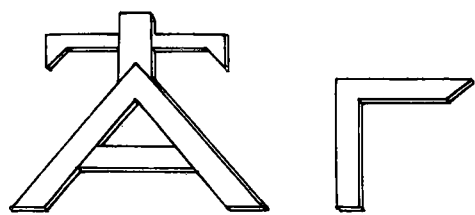
4

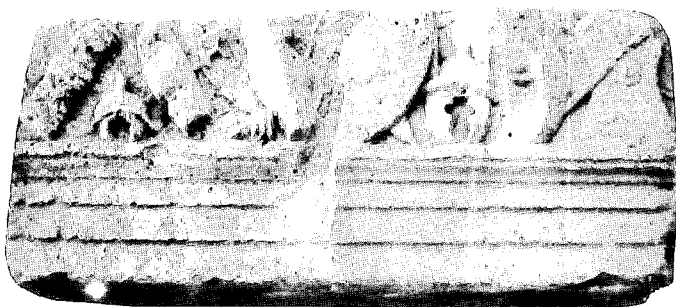
2

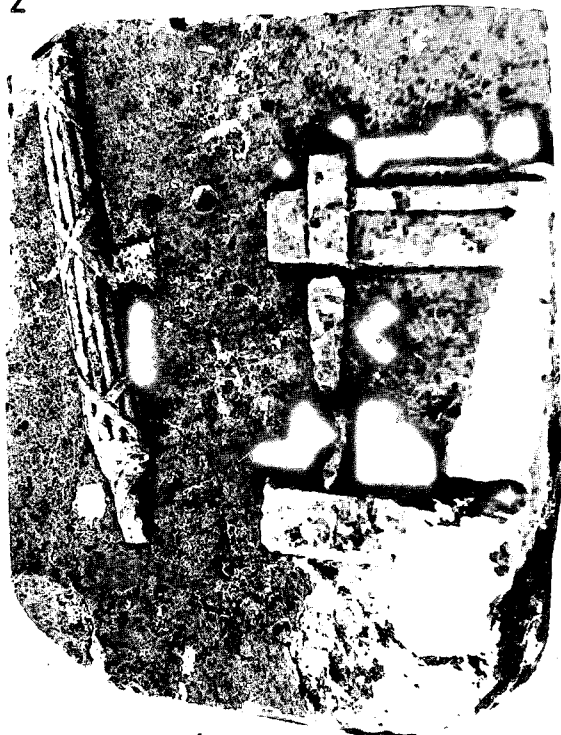
T. 5

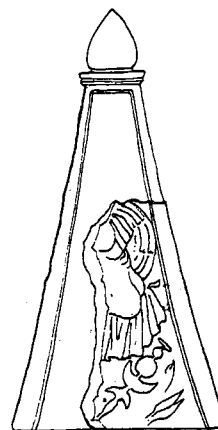
1

2

4

3

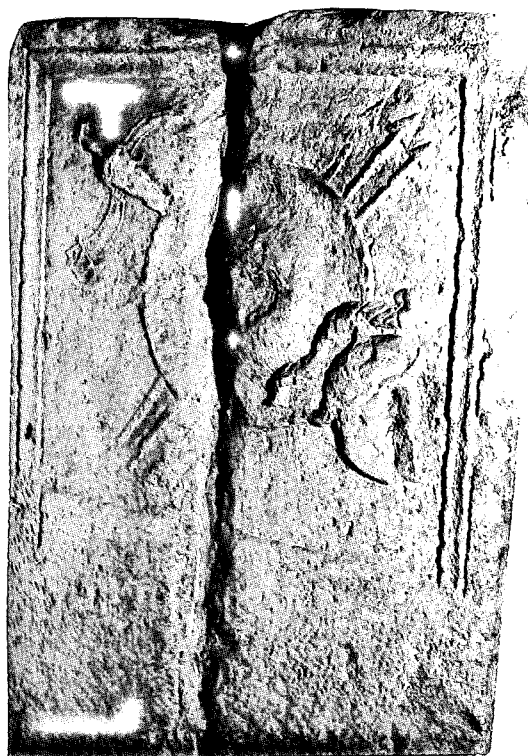

1

2

3

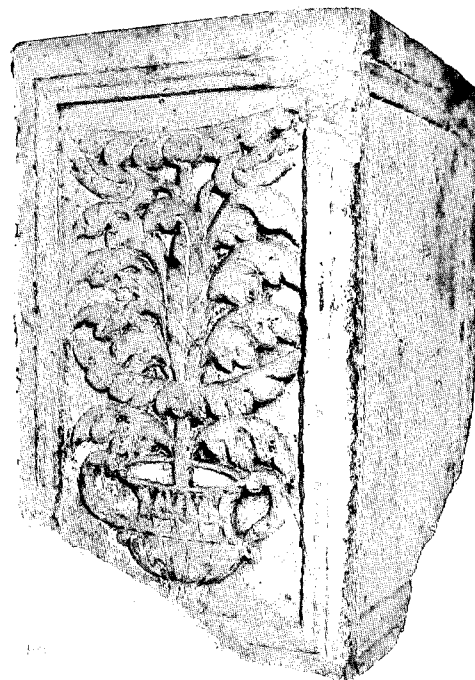
T. 7

1

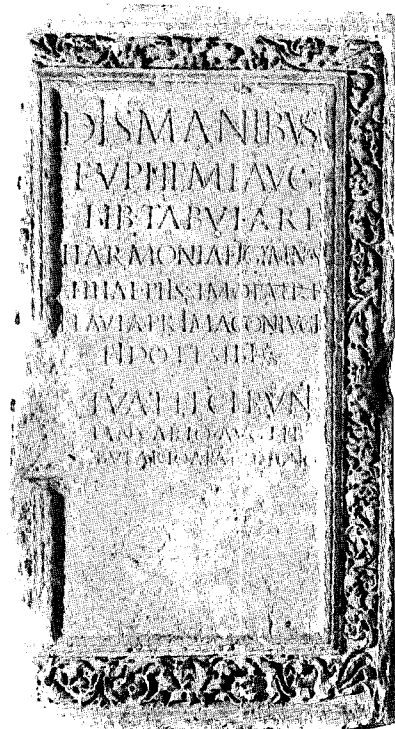
2

3

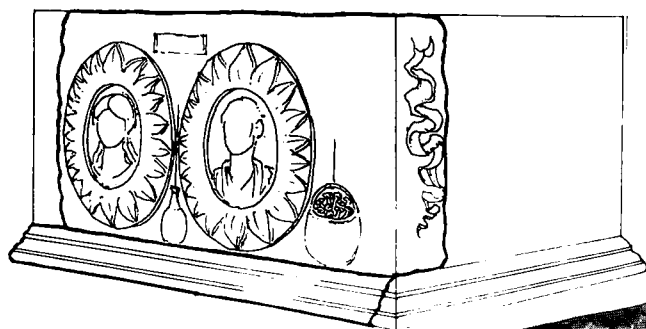
4

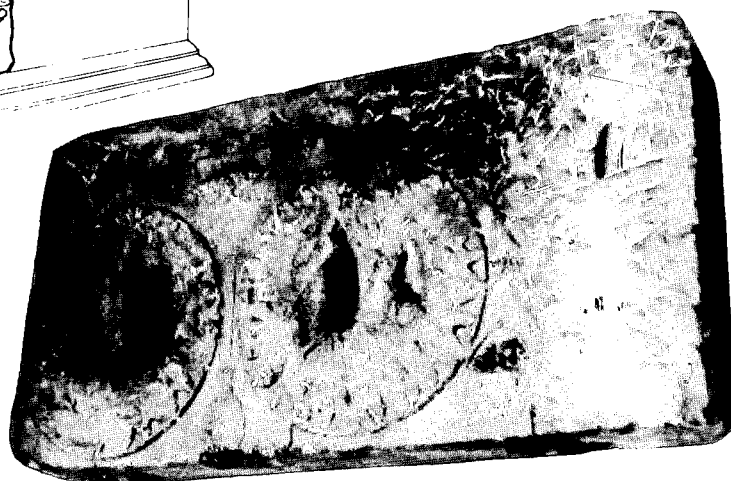
5

6

1

2

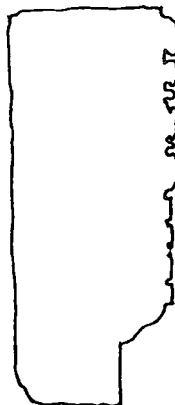
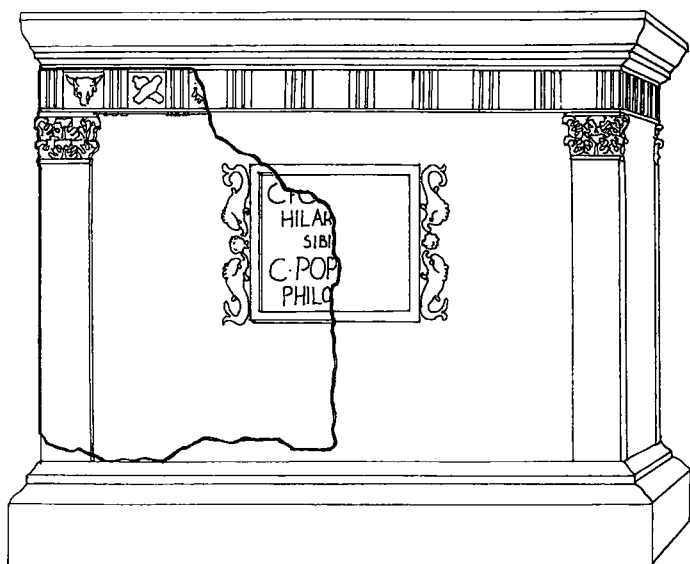
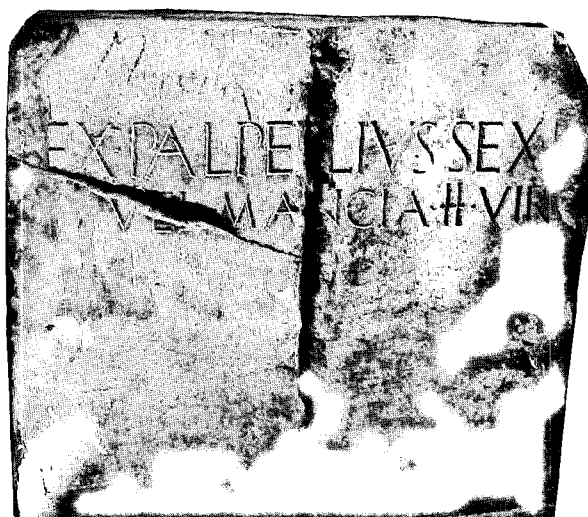

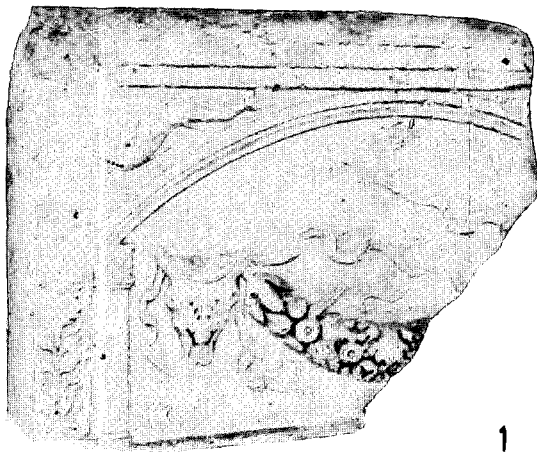
3

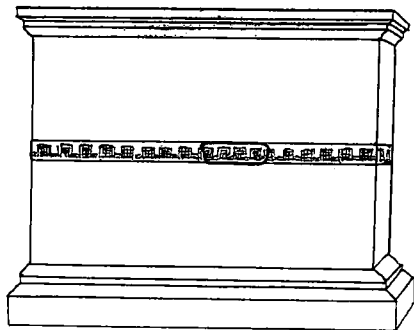
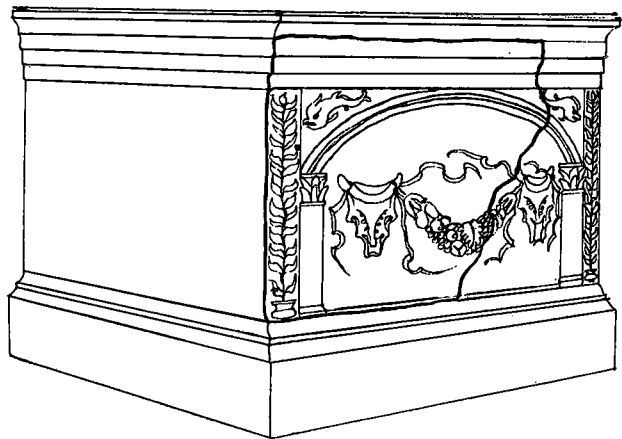
4

T. 9

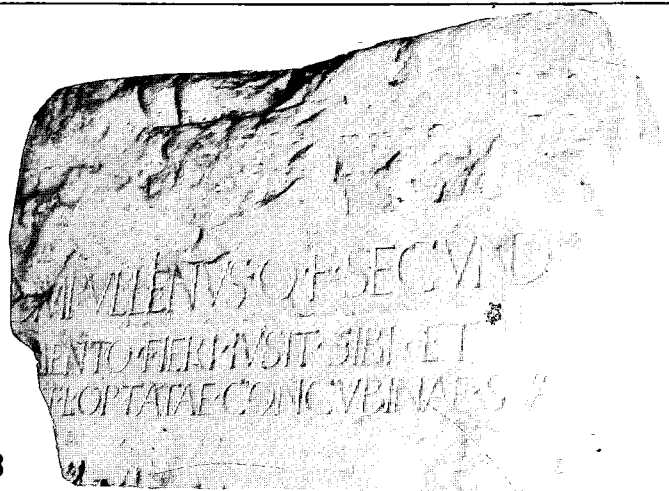

1

2

3

